¨É½É®É¹]ÅÒ ®ÉVªÉ ¨ÉÉvªÉÊ¨ÉEò ´É =SSÉ ¨ÉÉvªÉÊ¨ÉEò Ê¶ÉIÉhÉ ¨ÉÆb³ý, {ÉhÉä

2013 SªÉÉ xÉ´ÉÒxÉ +¦ªÉÉºÉGò¨ÉÉ ´É {ÉÉ{ÉÉ®ú {ÉÉ]õxÉ´ÉÉ®ú +ÉvÉÉ®úÒiÉ

¦ÉÉ®úiÉÒªÉ ºÉÆMÉÒiÉÉSÉÉ <ÊiÉ½ÉºÉ ´É Ê´ÉEòÉºÉ (65)

<ªÉkÉÉ 12 ´ÉÒ ºÉÆMÉÒiÉ

+{ÉÊIÉiÉ/MÉÉ<b÷

±ÉJÉEò

प्रा. संदीपान जगदाळे

ÊEò¨ÉiÉ : ¯û.50/-

+ÉEòÉ®ú |ÉEòÉ¶ÉxÉ, ±ÉÉiÉÚ®ú

|ÉEòÉ¶ÉEò

+ÉEòÉ®ú |ÉEòÉ¶ÉxÉ, ±ÉÉiÉ®ú

+lÉ® VÉ³ý¤hÉò

Ê¶É´ÉÉVÉÒ {ÉÉSÉÉ³ý

§É.9765061975

|É¨ÉJÉ Ê´ÉiÉ®úEò

+ÉEòÉ®ú ¤ÉEò ºÉ±ÉºÉ

|ÉÉ.|ÉÉ. ¨ÉÉÊ½iÉ B.ºÉÒ.

+É¨ÉºÉÉ< +{ÉÉ]õ¨ÉÇ]õ, ®úÉ¨ÉxÉMÉ®ú, ±ÉÉiÉ®ú.

§É¨ÉhÉv´ÉxÉÒ - 8275454696

- ´ÉÉÊ¶É¹]ÂõªÉ -

- ºÉÉ{ÉÒ ´É ºÉ±É¦É ¦ÉÉ¹ÉÉ
- *xÉ´ÉÒxÉ {É{ÉÉ®ú {É]õxÉ´ÉÉ®ú +ÉvÉÉÊ®úiÉ*
- *ºÉ®úÉ´ÉÉºÉÉ`öÒ xÉ¨ÉÖxÉÉ |É¶xÉ {ÉÊjÉEòÉ*
- *{ÉÉ®úÒIÉÉSªÉÉ oÎ¹]õxÉä ¨ÉqùºÉänù ¨ÉÉbhÉÒ*
- *350 ´ÉºiÉÖÊxÉ¹`ö |É¶xÉ ´É iªÉÉSÉÉ =kÉ®ú*
- *{É{ÉÉ®ú EòºÉä Ê±É½É´ÉÉ ªÉÉ Ê´É¹ÉªÉÒ ¨ÉÉMÉnù¶ÉxÉ{ÉÉ®ú ±ÉäJÉ*

ºÉ´É ½CEò : |ÉEòÉ¶ÉEòÉvÉÒxÉ

+xÉGò¨ÉÊhÉEòÉ

+.Gò	PÉ]õEòÉSÉä xÉÉ´É	{ÉÉxÉ xÉ.
1.	Ê®úEòÉ¨ªÉÉ VÉÉMÉÉ ¦É®úÉ	05
2.	VÉÉbªÉÉ VÉ³ý´ÉÉ	09
3.	BEòÉ ´ÉÉCªÉÉiÉ =kÉ®ú Ê±É½É.	12
4.	SÉÉEò EòÒ ¤É®úÉ¤É®ú iÉä Ê±É½É	15
5.	¡ò®úEò ºÉ{É¹]õ EòÉ®úÉ	38
6.	Ê]õ{ÉÉ Ê±É½É	
7.	ºÉÆÊ´ÉºiÉ®ú ¨ÉÉÊ½iÉÒ Ê±É½É	19
8.	MÉÒiÉ |ÉEòÉ®úÉSÉÒ ´ÉÊ¶É¹]õ¬ Ê±É½É	
9.	nùÒPÉÉkÉ®úÒ |É¶xÉ	97
10.	ºÉ®úÉ´ÉÉºÉÉ`öÒ xÉ¨ÉÖxÉÉ |É¶xÉ{ÉÊjÉEòÉ	132
11.	{É{ÉÉ®ú EòºÉä Ê±É½É´ÉÉ ªÉÉ Ê´É¹ÉªÉÒ ±ÉäJÉ	134
12.	¶ÉÉbCªÉÉiÉ ¨É½k´ÉÉSÉä	126

nÉxÉ ¶É¤nù....

महाराष्ट्रातील सर्वाधिक विक्रीचा उच्चांक मोडणाऱ्या संगीत +{ÉlÉÖiÉ/MÉÉ<bºÉÖ ºÉvÉÉ®úÉÖiÉ +É´ÉkÉÖ Ê´ÉtÉlªÉÉEòb ºÉ{ÉiÉ EòÉ®úiÉÉxÉÉ ¨É±ÉÉ Ê´É¶ÉÉ¹É +ÉxÉnù ´ÉÉ]õiÉ +É½þ. ºÉÉ{ÉÖ ´É º±É¦É ¦ÉÉ¹ÉÉ, ¨ÉqºÉnù |É¶ÉxÉÉSÉÖ =kÉ®ú, xÉ¨ÉxÉÉ |É¶ÉxÉ{ÉÊjÉEòÉ <iªÉÉnù¨É³ý +ÉEòÉºÉ xÉÉ]õºÉ Ê´ÉtÉlªÉÉSªÉÉ MÉ²ªÉÉiÉÖ±É iÉÉ<iÉ ¤ÉxÉ±ªÉÉ +É½þiÉ. |É¶ÉxÉ{ÉÊjÉEòSÉ º´ÉºÉü{É, ¤ÉÉbÉSªÉÉ |É¶ÉxÉ{ÉÊjÉEòÉ {É{É®ú EòºÉÉ ºÉÉb´ÉÉ´ÉÉ ½þÉ Ê´É¶ÉÉ¹É ±ÉJÉ, 350 ´ÉºÉiÉÉxÉÉ¹`ö |É¶ÉxÉ ´É iªÉÉSÉÖ =kÉ®ú <. ¤ÉÉ¤ÉÖ¨É³ý ½þ ºÉMÉÖiÉ +{ÉÊlÉiÉ/ गाईड अल्पावधीतच महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात पोंहचले व Ê´ÉtÉlÉÖÊ|ÉªÉ ZÉÉ±É.

EòÉ¨ÉÖiÉEòÉ¨ÉÖ ´É³ýiÉ +ÊvÉEòÉÊvÉEò MÉhÉ Ê¨É³ý´ÉxÉ nhªÉÉºÉÉ`öÒ ªÉÉ +ÉEòÉºÉ xÉÉ]õºÉ +É{ÉhÉÉºÉ 100 ]õCEò ={ÉªÉÉCiÉ `ö®úiÉÉÖ±É ªÉÉiÉ ¶ÉÆEòÉSÉ xÉÉ½þÒ. +É{É±ªÉÉ =VV´É±É ªÉ¶ÉÉºÉÉ`öÒ ½þÉlnEò ¶ÉÖ¦ÉSUôÉ! ºÉ´É Ê´ÉtÉlªÉÉxÉÉ ªÉÉ +ÉEòÉ®ú xÉÉ]õºÉSÉÉ ÊxÉÎ¶SÉiÉSÉ ={ÉªÉÉMÉ ½þÉ<±É.

- |ÉEòÉ¶ÉEò

या पुस्तकातील माहिती अद्यावत तसेच शक्य तितकी अचुक देण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला आहे. मानवी स्वभावानुसार कांही त्रुटी अजाणतेपणे राहिल्यास कृपया आपण तशी सूचना आम्हास करावी. पुस्तकातील संकलित केलेल्या माहितीस लेखक, प्रकाशक, मुद्रक अथवा विक्रेता कोणत्याही कारणास्तव जबाबदार राहणार नाही. वाचकांनी कृपया नोंद घ्यावी.

लातूर जिल्हा न्यायालय, कक्षेत.

iÉ¨ÉSÉ º´É{xÉ |ÉiªÉIÉÉiÉ =iÉ®ú´ÉÉ, +ÉVÉ {ÉÉºÉÚxÉSÉ !

अपेक्षित प्रश्नसंच 1

रिकाम्या जागा भरा

प्रश्न १ (अ) रिकाम्या जागा भरा. **गुण ५**

1. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर .... यांचे शिष्य होते.
2. बालगंधर्वांचे पूर्ण नाव .... आहे.
3. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे जन्मस्थान .... आहे.
4. पं.गजाननबुवा जोशी प्रसिद्ध .... वादक होते.
5. पं.पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नांव .... होते.

^¢öÖ¸ü : १. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर २. नारायण श्रीपाद राजहंस ३. भोजपूर ४. व्हायोलिन ५. प. अक्षयकुमार

6. ...... ही संस्था पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी लाहोर येथे स्थापन केली.
7. पं. वि.ना. भातखंडे यांचे जन्मस्थान .... आहे.
8. पं. गोविंदराव टेंबे यांचा मृत्यु दिनांक .... आहे.
9. उ.अब्दुल करीम खाँ .... या संस्थेचे संस्थापक होते.
10. उ. बिस्मिल्ला खाँ प्रसिद्ध .... वादक होते.

^¢öÖ¸ü : ६. गांधर्व महाविद्यालय ७. वाळकेश्वर ८. ९ ऑक्टोबर १९५५ ९. आर्य संगीत विद्यालय १०. शहनाई

११. श्रीनाम आधार आश्रमाची स्थापना .... यांनी केली.
१२. आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना .... यांनी केली.
१३. किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक या संस्थेची स्थापना .... यांनी केली.
१४. आयोध्येचा राजा या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.
१५. श्रीमती लता मंगेशकर यांना भारतरत्न पुरस्कार...... या वर्षी मिळाला.

^¢öÖ¸ü : ११. पं.वि.दि.पलूस्कर १२. उस्ताद अब्दुल करिमखाँ १३. पं.रविशंकर १४. गोविंदराव टेंबे १५. २००१

१. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे गुरू .... हे होत.
२. पं गजाननबुवा जोशी हे .... वादक होते.
३. लता मंगेशकर यांनी .... या टोपण नावाने चित्रपटांना संगीत दिले.
४. उ. अलिअकबर खाँ हे .... वादक होते.
5. ‘काबुलीवाला’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

^¢Ö¸¡: १) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर २) व्हायोलिन ३) आनंदघन ४) सरोद ५) पं. रविशंकर

६. उ. अब्दुल करीम खाँ हे .... घराण्याचे प्रवर्तक आहेत.
७. पं. पन्नालाल घोष हे .... वादक होते.
८. मॅरिस कॉलेज ऑफ इंडियन म्युझिकचे संस्थापक .... हे होते.
९. लता मंगेशकर यांनी .... हा आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहिला.
१०. पं. गोविंदराव टेंबे हे .... वादक होते.

^¢Ö¸¡: ६) किराणा 7) ²ÖÖÃÖ¸ü ८) पं. भातखंडे ९) फुले वेचिता १०) हार्मोनियम

११. पं. रविशंकर हे .... वादक आहेत.
१२. अभ्यासक्रमात .... हे नटसम्राट आहेत.
१३. श्रीनाम आधार आश्रमाची स्थापना .... यांनी केली.
१४. आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना .... यांनी केली.
१५. किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक या संस्थेची स्थापना .... यांनी केली.

^¢Ö¸¡: 11) ÃÖÖŸÖÖ¸ü १२) बालगंधर्व १३) पं.वि.दि. पलुस्कर १४) उ. अब्दुल करीम खाँ १५) पं. रविशंकर

१६. पं.वि.दि. पलुस्कर यांनी .... महाविद्यालयाची स्थापना केली.
१७. गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना .... यांनी केली.
१८. उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी .... या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.
१९. गाणसम्राज्ञीचे .... हे संपूर्ण नाव आहे.
२०. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा जन्म .... या गावी झाला.

^¢Ö¸¡: १६) गांधर्व १७) बालगंधर्व १८) शहनाई १९) लता दीनानाथ मंगेशकर २०) वारानसी जिल्ह्यातील भोजपूर

२१. पं. रविशंकरांचा जन्म .... या गावी झाला.
२२. पं. गजाननबुवा जोशी यांचा जन्म .... या गावी झाला.
२३. बालगंधर्वांचा जन्म .... या गावी झाला.
२४. पं. वि.ना. भातखंडे यांचा जन्म .... या गावी झाला.
२५. उ. अब्दुल करिम खाँ यांचा जन्म .... या गावी झाला.

^¢Ö¸¡: २१) बनारस 22) ´Ö²Ö‡ २३) पुणे २४) वाळकेश्वर २५) किराणा

२६. पं. वि.दि.पलुस्करांचा जन्म .... येथे झाला.
२७. पं. रविशंकरांच्या गुरूंचे नाव .... हे आहे.
२८. उ. बिस्मिल्लाखाँ यांनी .... यांच्याकडून शहनाईचे शिक्षण घेतले.
२९. पं. वि.ना.भातखंडे यांनी .... यांचेकडून धृपदाचे शिक्षण घेतले.
३०. बालगंधर्वांनी .... यांचेकडून शिक्षण घेतले.

^¢Ö¸¡: २६) कुरुंदवाड संस्थान २७) उ. अल्लाउद्दिन खाँ २८) उ. अलीबख्श २९) रावजीबुवा बेलबागकर ३०) मेहबूब खाँ

31. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी .... यांच्याकडून जयपूर घराण्याची ŸÖÖ»Öß´Ö ‘ÖŸÖ»Öß.
३२. लता मंगेशकर यांनी .... यांच्याकडून रीतसर गंडा बांधून शास्त्रीय संगीताचा अभ्यास केला.
33. ‘¬Ö´ÖÖŸÖÖ´ÖÖ’ या चित्रपटात .... यांनी एकनाथांची भूमिका केली.
34. ‘†Ö×¬Ö†ÖµÖÖ’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.
35. ‘गूँज उठी शहनाई’ या चित्रपटात .... यांनी शहनाईवादन केले.

^¢Ö¸¡: ३१) उ. भुर्जी खाँ ३२) अमान अली खाँ भेंडीबाजारवाले ३३) बालगंधर्व ३४) अलिअकबर खाँ ३५) उ. बिस्मिल्ला खाँ

36. ‘¾ÖÃÖÓŸÖ’ या हिंदी चित्रपटाला .... यांनी संगीत दिले.
37. ‘लेकिन’ या चित्रपटाची निर्मिती .... यांनी केली.
38. ‘द फ्लूट ॲण्ड दि ॲरो’ या इंग्रजी चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

39. ‘†ÖµÖÖ-µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.
40. ‘ए मेरे वतन के लोगो’ हे गीत .... यांनी गायिले.

^¢Ö¸ü : ३६) पं.पन्नालाल घोष ३७) लता मंगेशकर ३८) पं. रविशंकर
३९) पं. गोविंदराव टेंबे ४०) लता मंगेशकर

४१. पं. पन्नालाल घोष यांचा .... हा मृत्युदिनांक आहे.
४२. नारायण राजहंस यांना बालगंधर्व ही उपाधी .... यांनी दिली.
४३. पं.रविशंकर यांचा मृत्यू .... येथे झाला.
४४. पं. गजाननबुवा यांच्या वडिलांचे नाव .... हे आहे.
४५. उ. अब्दुल करीम खाँ यांच्या गुरूंचे नाव .... हे आहे.

^¢Ö¸ü : 41) 20 <×¯Ö»Ö, 1960 ४२) लोकमान्य टिळक ४३) सॅनडियागो
४४) अनंत मनोहर जोशी ४५) काले खाँ व अब्दुल्ला खाँ

४६. उ. अब्दुल करीम खाँ यांचा मृत्यू .... येथे झाला.
४७. उ. अलिअकबर खाँ यांनी .... कॉलेजची स्थापना केली.
४८. .... ही बालगंधर्वांची जन्मतारीख आहे.
49. ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागतगीताचे संगीत नियोजन .... यांनी केले.
५०. उ. अलिअकबर खाँ यांना ग्रॅमी अवार्ड .... साली मिळाला.

^¢Ö¸ü : ४६) सिंगापेरूमल कोईलम ४७) अलिअकबर खाँ म्युझिक कॉलेज
४८) २६ जून, १८८८ ४९) पं.रविशंकर 50) 1996

५१. लता मंगेशकर यांनी ‘गुरुकुल’ या नाटकात .... ची भूमिका केली.
५२. बालगंधर्वांचा जन्म .... या गावी झाला.
53. ‘जय जगदीश हरे’ या भजनाला .... यांनी चाल दिली.
५४. .... यांनी ‘“ÖÝÖ¸ü ¯Ö×>ÝÖÖ’ या नावाने संस्कृत ग्रंथांची रचना केली.
55. ‘×´Ö¸ü’ या चित्रपटात मिरेची भूमिका .... यांनी केली.

^¢Ö¸ü : ५१) श्रीकृष्ण ५२) पुणे ५३) पं. वि.दी. पलुस्कर
५४) पं. वि.ना. भातखंडे ५५) बालगंधर्व

56. ‘राग-अनुराग’ या ग्रंथाचे लेखक .... हे आहेत.
५७. .... यांनी ‘गौरी मंजिरी’ या वाद्यवृंदाची रचना केली.
58. ‘ÝÖÖ²Ö>ÖÖ ´ÖÖÝÖß’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

५९. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांच्या वडिलांचे नाव .... हे आहे.
६०. बालगंधर्वांनी पहिली भूमिका .... या नाटकात केली.

^¢Ö¸ü : ५६) पं. रविशंकर ५७) अलिअकबर खाँ ५८) लता मंगेशकर
५९) पैगंबर ६०) शाकुंतल

61. ‘श्री मल्ललक्षसंगीतम्’ हा ग्रंथ .... यांनी लिहिला.
६२. तंबोऱ्याची पहिली तार निषादाला लावण्याचा प्रघात .... यांनी पाडला.
६३. पं. रविशंकर यांना .... साली भारतरत्न पुरस्कार मिळाला.
६४. १९९९ साली लता मंगेशकर यांना .... पुरस्कार मिळाला.
६५. पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी नासिक येथे .... आश्रमाची स्थाना केली.

^¢Ö¸ü : ६१) पं. भातखंडे ६२) अब्दुल करिम खाँ 63) 1999
६४) पद्मविभूषण ६५) राम नाम आधार

६६. उ.अब्दुल करीम खाँ यांच्या वडिलांचे नाव .... होते.
६७. पं.गजाननबुवा जोशी .... यांचे गंडाबंध शिष्य होते.
६८. उ.अलिअकबर खाँ हे प्रसिद्ध .... वादक होते.
६९. पं.पन्नालाल घोष हे प्रसिद्ध .... वादक होते.
७०. पं.रविशंकर यांची .... ही मृत्यू तारीख आहे.

^¢Ö¸ü : ६६) काले खाँ ६७) उ. भुर्जी खाँ 68) ÃÖ¸üÖ¤ü
69) ²ÖÖÃÖ¸üß 70) 12 ×›üÃÖë²Ö¸ü, 2012

71. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर .... यांचे शिष्य होते.
72. बालगंधर्वांचे पूर्ण नाव .... आहे.
73. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे जन्मस्थान .... आहे.
74. पं.गजाननबुवा जोशी प्रसिद्ध .... वादक होते.
75. पं.पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नांव .... होते.
76. ‘†Ö×-ÖµÖÖ’ या चित्रपटाचे दिग्दर्शक .... आहेत.
77. पं.गोविंदराव टेंबे प्रसिद्ध .... वादक होते.

^¢Ö¸ü : ७१. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर ७२. नारायण श्रीपाद ¸Ö•ÖÆÃÖ ७३. भोजपूर ७४. व्हायोलिन ७५. प. अक्षयकुमार ७६. उ. अलिअकबर खाँ ७७. हार्मोनियम

78. ...... ही संस्था पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी लाहोर येथे स्थापन केली.
79. पं. वि.ना. भातखंडे यांचे जन्मस्थान .... आहे.
80. पं. गोविंदराव टेंबे यांचा मृत्यु दिनांक .... आहे.
81. उ.अब्दुल करीम खाँ .... या संस्थेचे संस्थापक होते.
82. उ. बिस्मिल्ला खाँ प्रसिद्ध .... वादक होते.
83. पं. रविशंकर यांच्या गुरुचे नाव .... आहे.

^¢Ö¸ü : ७८. गांधर्व महाविद्यालय ७९. वाळकेश्वर ८०. ९ ऑक्टोबर १९५५
८१. आर्य संगीत विद्यालय ८२. शहनाई ८३. अल्लाउद्दीन खाँ

84. फुले वेचिता हे आत्मचरित्र .... यांनी लिहिले.
85. उस्ताद करीम खाँ यांची गायकी .... घाटाची म्हणून ओळखली जाते.
86. पं.पन्नालाल घोष यांचे मुळ नाव .... होते.
87. उस्ताद अल्लादिया खाँ यांचे चरित्र .... यांनी लिहिले.
88. पं.भातखंडे यांनी रागाचे वर्णन .... थाटामध्ये केले.
89. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ .... हे तालवाद्य साथीसाठी घेत असत.
90. पं.भातखंडे यांनी .... हे पहिले गुजराती पुस्तक लिहिले.

^¢Ö¸ü : ८४. लता मंगेशकर ८५. गोबरहारी ८६. अमूल ज्योती
८७. गोविंदराव टेंबे ८८. दहा ८९. खुर्दक ९०. स्वरमालिका

91. कालिबदरिया ही .... यांची प्रसिद्ध आहे.
92. पुष्पचंद्रिका व पंचवटी या नवीन रागांची निर्मिती .... यांनी केली.
93. संगीत नादोदधि या ग्रंथाचे प्रकाशन .... यांनी केले.
94. अभोगी व सावेरी हे दाक्षिणात्य राग उत्तर हिंदुस्थानी संगीतात .... यांनी प्रचलीत केले.
95. महाश्वेता व जयदेव या नृत्यनाटिकांचे संगीत दिग्दर्शन .... यांनी केले.

^¢Ö¸ü : ९१. पं.रविशंकर ९२. पं.पन्नालाल घोष ९३. पं.वि.ना.भातखंडे
९४. उस्ताद अब्दूल करीम खाँ ९५. पं.गोविंदराव टेंबे

प्र.१ (ब) योग्य जोड्या जुळवा : **गुण ५**

(1)

अ गट	ब गट
1) पं. वि. ना. भातखंडे	†) ‘गूंज उठी शहनाई’
2) पं. गोविंदराव टेंबे	2Ö) ‘शकुंतला’
3) लता मंगेशकर	क) ‘आनंदघन’
4) बाल गंधर्व	›ü) ¤ü¿Ö×¾Ö¬Ö £ÖÖ™ü ¯Ö¨ü¨üŸÖß
5) उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ	‡) ‘†ÖµÖÖ¬µÖÖ“ÖÖ ¸üÖ•ÖÖ’

^¢Ö¸ü : 1. ›üú 2. ‡ ३. क 4. 2Öú 5. †

(2)

१.) पं.वि.दि. पलुस्कर	अ) कल्पना संगीत
२) उ.बिस्मिल्ला खाँ	ब) 'नटसम्राट'
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	क) कुरुंदवाड
४) बाल गंधर्व	फ) 'खुर्दक'
५) पं.गोविंदराव टेंबे	इ) किराना घराणा

^¢Ö¸ü : १. क २. फ ३. इ 4. 2Ö 5. †

(3)

1) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	(अ) गोदान
२) आनंदघन	(2Ö) †µÖÖ¬µÖÖ“ÖÖ ¸üÖ•ÖÖ
३) पं. रविशंकर	(क) धर्मात्मा
४) बालगंधर्व	(›ü) ¾ÖÃÖŸÖ
५) पं. गोविंदराव टेंबे	(‡) ´ÖÖ×ÆüŸÖµÖÖ“ÖÖß ´Ö•ÖÖÔü

^¢Ö¸ü : 1) ›ü 2) ‡ 3) † ४) क 5) 2Ö

(4)

१) पं. गोविंदराव टेंबे	(अ) हिंदुस्थानी संगीत पद्धती
२) पं. वि.ना.भातखंडे	(2Ö) ±úü»Ö ¾Ö×“ÖŸÖÖ
३) पं. रविशंकर	(क) संगीत अमृत प्रवाह
४) लता मंगेशकर	(ड) माय म्युझिक माय लाईफ
५) पं. वि.दि.पलुस्कर	(इ) माझा संगीत व्यासंग

^¢Ö¸ü : 1) ‡ 2) † 3) ›üú 4) 2Ö ५) क

(5)

१) उ. अलिअकबर खाँ	(अ) श्रीधर पारसेकर
२) उ. अब्दुलकरिम खाँ	(ब) विनायकबुवा पटवर्धन
३) पं. गजाननबुवा जोशी	(क) उमाशंकर मिश्र
४) पं. वि.दि. पलुस्कर	(ड) निखिल बॅनर्जी
५) पं. रविशंकर	(इ) भीमसेन जोशी

^¢ö¸¡ : 1) ›¡ 2) ‡ 3) † 4) ²ö ५) क

(6)

१) पं. वि.ना. भातखंडे	(अ) गायक नट
२) पं. गजाननबुवा जोशी	(ब) व्याकरणकार
३) लता मंगेशकर	(क) पार्श्वगायिका
४) बालगंधर्व	(ड) सतारवादक
५) पं. रविशंकर	(इ) व्हायोलिनवादक

^¢ö¸¡ : 1) ²ö 2) ‡ ३) क 4) †¡ 5) ›¡

(7)

१) लता मंगेशकर	(अ) भास्करबुवा बखले
2) ¯ö. ¯ö®ööÖ»ööÖ»ö ‘ööÂö	(²öú) ¯ö. Ÿö»öÃöß¤öÃö ¿ö´öö
३) उ. बिस्मिल्ला खाँ	(क) मेहबूब खाँ
४) पं. गोविंदराव टेंबे	(ड) खुशीमहम्मद
५) बालगंधर्व	(इ) उ. महम्मद हुसेन

^¢ö¸¡ : 1) ²öú 2) ›¡ 3) ‡ 4) †úú ५) क

(8)

१) उ. बिस्मिल्ला खाँ	(अ) उमाशंकर मिश्र
२) पं. गजाननबुवा जोशी	(ब) पं. ओंकारनाथ ठाकूर
३) पं. रविशंकर	(क) शिवानंद प्रतिष्ठान
४) उ. अलिअकबर खाँ	(›¡) †»öß²öŒ¿ö
५) पं. वि.दि.पलुस्कर	(इ) निखिल बॅनर्जी

^¢ö¸¡ : 1) ›¡úú २) क 3) † 4) ‡ 5) ²öúú

(9)

१) पं. रविशंकर	(अ) अमरूद्दीन खाँ
२) उ. बिस्मिल्ला खाँ	(ब) कल्पना संगीत
३) उ. अब्दुल करिम खाँ	(क) पाथेर पांचाली
४) पं. गोविंदराव टेंबे	(ड) पहिली मंगळागौर
५) लता मंगेशकर	(इ) हिराबाई बडोदेकर

^¢ö¸¡ : १) क 2) † 3) ‡ 4) ²ö 5) ›¡

(10)

१) बालगंधर्व	(अ) आर्य संगीत विद्यालय
२) उ. अब्दुल करिम खाँ	(ब) मॅरिस कॉलेज
३) पं. भातखंडे	(क) गंधर्व नाटक मंडळी
४) पं. पलुस्कर	(ड) माझा संगीत व्यासंग
५) पं. गोविंदराव टेंबे	(इ) गांधर्व महाविद्यालय

^¢ö¸¡ : १) क 2) †ú 3) ²ö 4) ‡ 5) ›¡

(11)

१) पं. वि.दि.पलुस्कर	(अ) किराणा
२) उ. अब्दुल करिम खाँ	(²ö) ×¿ö¾ö¯ö¸¡
३) बालगंधर्व	(क) किन्हई
४) पं. गजाननबुवा जोशी	(ड) पुणे
५) उ.अलिअकबर खाँ	(इ) कुरूंदवाड

^¢ö¸¡ : 1) ‡úú 2) †ú ३) ड ४) क 5) ²ö¡

(12)

१) लता मंगेशकर	(†) 14 <×¯ö»ö, 1922
२) उ. अलिअकबर खाँ	(ब) ५ जून, १८८५
३) पं. रविशंकर	(क) २८ सप्टेंबर, १९२९
४) पं. गोविंदराव टेंबे	(ड) २६ जून, १८८८
५) बालगंधर्व ¡	(‡) 7 <×¯ö»ö, 1920

^¢ö¸¡ : १) क 2) †ú 3) ‡ 4) ²öúúú 5) ›¡

(13)

१. पं.वि.दि. पलुस्कर	अ) कल्पना संगीत
2. उ.बिस्मिल्ला खाँ	ब) 'नटसम्राट'
3. उ.अब्दुल करीम खाँ	क) कुरुंदवाड
4. बाल गंधर्व	ड) 'खुर्दक'
5. पं.गोविंदराव टेंबे	इ) किराना घराणा

^¢ö¸¡ : १. क 2. ›ú 3. ‡ 4. ²ö 5. †

(14)

१) उ. अलिअकबर खाँ	(अ) श्रीधर पारसेकर
२) उ. अब्दुलकरिम खाँ	(ब) विनायकबुवा पटवर्धन
३) पं. गजाननबुवा जोशी	(क) उमाशंकर मिश्र
४) पं. वि.दि. पलुस्कर	(ड) निखिल बॅनर्जी
५) पं. रविशंकर	(इ) भीमसेन जोशी

^¢ö¸¡ : 1. ›¡ 2. ‡ 3. † 4. ²ö ५. क

अपेक्षित प्रश्नसंच 3

एका वाक्यात उत्तरे लिहा

प्र.१ ला (क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा : गुण ५

१)पं.गोविंदराव टेंबे यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही दोन पुस्तकांची नांवे लिहा.
2) पं. गजाननबुवा जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचे नांव लिहा.
3) लता मंगेशकर यांनी कोणत्या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती केली.
4) पं. वि. ना. भातखंडे यांची दोन टोपन नावे लिहा.
5) पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ?

^¢Ö¸¡ : १. माझा जीवन व्यासंग, माझा जीवन विहार २. शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान ३. लेकिन ४. चतुर पंडित, हररंग ५. बारीसाल

8) पं.वि.दि.पलुस्कर यांची लोकप्रिय रामधुन कोणती?
9) 'विष्णू शर्मा' हे कोणाचे टोपण नाव आहे?
10) पं.रविशंकर यांच्या दोन प्रसिद्ध रचनांची नावे लिहा.
11) बालगंधर्व यांनी 'एकनाथां' ची भूमिका कोणत्या चित्रपटात केली?
12) उ. बिस्मिला खाँ यांच्या वडिलांचे नाव लिहा.

^¢Ö¸¡ : ८.उमाशंकर मिश्र, जया बोस ९.पं. वि.ना. भातखंडे
१०. कालिबदरिया, निर्झर ११. धर्मात्मा १२. पैगंबर बक्ष

1) ‘विष्णुशर्मा’ या टोपण नावाने कोणी ग्रंथ लिहिले ?
२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांचा मृत्यू कोणत्या ठिकाणी झाला ?
३) बालगंधर्वांचे संपूर्ण नाव लिहा.
4) ‘´ÖÖµÖÖ ´ÖÖ““¦¡’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन कोणी केले ?
५) पं. गजाननबुवा जोशी यांची जन्मतारीख लिहा.

^¢Ö¸¡ : १) पं. वि.ना.भातखंडे २) सिंगापेरूमल कोईलम ३) नारायण श्रीपाद ¸Ö•ÖÆÃÖ ४) पं. गोविंदराव टेंबे ५) ३० जानेवारी, १९११

6) ‘रंगीन कल्पना’ ही रचना कोणी केली ?
7) 1998 “ÖÖ ‘स्वरालय पुरस्कार’ कोणाला मिळाला ?
८) उ. बिस्मिल्ला खाँ साथीसाठी कोणते वाद्य घ्यायचे ?
९) पं. पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नाव लिहा.
१०) लता मंगेशकर यांचा जन्म कोठे झाला ?

^¢Ö¸¡ : ६) पं. रविशंकर ७) उ. अलिअकबर खाँ ८) खुर्दक
९) अक्षयकुमार 10) ‡¤Ö¸¡

११) पं. वि.दि.पलुस्करांची जन्मतारीख लिहा.
१२) अभ्यासक्रमात स्त्री-भूमिका करणारा नायक नट कोण आहे ?
१३) पं. पन्नालाल घोष यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.
१४) पं. गोविंदराव टेंबे यांनी कोणत्या नाटकाला संगीत दिले ?
१५. बालगंधर्वांच्या दोन लोकप्रिय स्त्री-भूमिका कोणत्या ?

^¢Ö¸¡ : ११) १८ ऑगष्ट, १८७२ १२) बालगंधर्व
१३) हरिपाद चौधरी, रघुनाथ शेठ , १४) मानापमान १५) शकुंतला, सिंधू

१६. अभ्यासक्रमातील ग्वाल्हेर घराण्यातील कलाकाराचे नाव लिहा.
१७. पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन गुरूंची नावे लिहा.
१८. माधव संगीत विद्यालयाची स्थापना कोणी केली?
१९. उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.
२०. पं. वि.दि.पलुस्करांच्या गुरूंचे नाव सांगा.

^¢Ö¸¡ : १६) पं. पलुस्कर १७) पं. रामकृष्णबुवा वझे, भूर्जिखाँ
१८) पं.वि.ना.भातखंडे १९) रोशन आरा बेगम, बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी
२०) पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर

२१. गायन व व्हायोलिन वादन ह्या दोन्ही क्षेत्रांत नावाजलेली व्यक्ती कोण?
२२) अभ्यासक्रमातील शहनाईवादकाचे नाव लिहा.
23) ‘विष्णुशर्मा’ यांचे संपूर्ण नाव लिहा.
24) ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागत गीताची रचना कोणी केली ?
२५) अभ्यासक्रमात अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे कलावंत कोण?

^¢Ö¸¡ : २१) पं. गजाननबुवा जोशी २२) बिस्मिल्ला खाँ
२३) विष्णू नारायण भातखंडे २४) पं. रविशंकर
२५) पं. गोविंदराव सदाशिवराव टेंबे

२६) नारायण राजहंस यांना ‘बालगंधर्व’ ही पदवी कोणी दिली ?
२७) आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना कोणी केली ?
२८) शिवराज नाटक कंपनीचे संस्थापक कोण ?
२९) पं. गजाननबुवा जोशी यांची मृत्युदिनांक लिहा.
३०) पं. रविशंकर यांनी निर्माण केलेल्या दोन रागांची नावे लिहा.

^¢Ö¸ü : २६) लोकमान्य टिळक २७) अब्दुलकरिम खाँ २८) पं. गोविंदराव टेंबे, २९) १८ जून, १९८७ ३०) जनसम्मोहिनी, परमेश्वरी

३१) उ. अलिअकबर खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

३२) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांना एन.सी.ओ.कडून कोणता पुरस्कार मिळाला?

३३) पं. पन्नालाल घोष यांनी संगीत दिलेल्या दोन चित्रपटांची नावे लिहा.

३४) लता मंगेशकर यांनी 'ÃÖÖ¸ü¦ü' नाटकात कोणती भूमिका केली ?

35) 'संगीत बालप्रकाश' या ग्रंथाचे लेखक कोण ?

^¢Ö¸ü : ३१) विरेन बॅनर्जी, क्षिप्रा बॅनर्जी ३२) अखिल भारतीय शहनाई चक्र पुरस्कार ३३) पुलीस, अन्जान सवाल ३४) नारद ३५) पं. पलुस्कर

36) 'माझा जीवन व्यासंग' हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?

३७) पं. भातखंडे यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

३८) दशथाट पद्धतीचे जनक कोण ?

३९) किराणा घराण्याचे आद्यप्रवर्तक कोण ?

४०) स्वातंत्र्य आंदोलनात सभेच्या शेवटी '¾Ö¤êü´ÖÖŸÖ¸ü´Ö' म्हणण्याची प्रथा कोणी सुरू केली?

^¢Ö¸ü : ३६) पं. गोविंदराव टेंबे ३७) श्रीकृष्ण रातंजनकर, दिलीपचंद्र बेदी ३८) पं. वि.ना.भातखंडे ३९) उ. अब्दुलकरिम खाँ ४०) पं. वि.दि.पलुस्कर

41) 'जीवनविहार' या ग्रंथाचे लेखक कोण ?

४२) पं. रविशंकर यांना '¯ÖÖ»ÖÖ¸ü' हा पुरस्कार कधी मिळाला ?

43) अमेरिकन टेलिव्हिजनवर कार्यक्रम करणारे पहिले भारतीय कलाकार कोण?

44) '¾ÖÖÃÖÖŸÖß' ह्या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शक कोण आहेत?

४५) उ.अलिअकबर खाँ यांचे गुरू कोण आहेत?

^¢Ö¸ü : ४१) पं. गोविंदराव टेंबे ४२) २० जानेवारी, १९९८ ४३) उ.अलिअकबर खाँ ४४) पं.पन्नालाल घोष ४५) उ.अल्लाउद्दिन खाँ

४६) उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणते सुषिर वाद्य लोकप्रिय केले?

47) <ŸÖ¿Öµ ÖÖ> 1982 "µÖÖ 'अथ स्वागतम्' या स्वागत गीताचे संगीत दिग्दर्शक कोण होते?

४८) लता मंगेशकर यांनी कोणते आत्मचरित्रात्मक पुस्तक लिहिले?

४९) विष्णू शर्मा कोण होते?

५०) दशविध थाट पद्धतीचे जनक कोण आहेत?

^¢Ö¸ü : ४६) शहनाई ४७) पं.रविशंकर 48) ±ú»Ö ¾ÖÖ““ÖŸÖÖ ४९) पं.वि.ना.भातखंडे ५०) पं.वि.ना.भातखंडे

५१. पं.गोविंदराव टेंबे यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही दोन पुस्तकांची नांवे लिहा.

52. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचे नांव लिहा.

53. लता मंगेशकर यांनी कोणत्या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती केली.

५४. पं. वि. ना. भातखंडे यांची दोन टोपन नावे लिहा.

55. पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ?

56. उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा मृत्यू दिनांक लिहा.

५७. बालगंधर्वांनी 'ØÃÖ¬Öã'ची भूमिका कोणत्या नाटकात केली ?

^¢Ö¸ü : ५१. माझा जीवन व्यासंग, माझा जीवन विहार ५२. शिवानंद संगीत प्रतिष्ठान ५३. लेकिन ५४. चतुर पंडित, हररंग ५५. बारीसाल ५६. २१ ऑगस्ट २००६ ५७. एकच प्याला

५८. पं.वि.दि.पलुस्कर यांची लोकप्रिय रामधुन कोणती?

59. 'विष्णू शर्मा' हे कोणाचे टोपण नाव आहे?

60. पं.रविशंकर यांच्या दोन प्रसिद्ध रचनांची नावे लिहा.

61. बालगंधर्व यांनी 'एकनाथां' ची भूमिका कोणत्या चित्रपटात केली?

62. उ. बिस्मिला खाँ यांच्या गुरूचे नाव लिहा.

63. पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

६४. पं. पन्नालाल घोष यांची जन्मतारीख लिहा.

^¢Ö¸ü : ५८. रघुपती राघव राजाराम ५९. पं. वि.ना. भातखंडे ६०. उषा, रंगीन कल्पना ६१. धर्मात्मा ६२. उ.अलिबक्ष ६३. त्र्यंबकराव तारे, श्रीधर पारसेकर 64. 24 •Öã»Öî 1911.

६५) बालगंधर्वांच्या दोन लोकप्रिय स्त्री-भूमिका कोणत्या ?

६६) अभ्यासक्रमातील ग्वाल्हेर घराण्यातील कलाकाराचे नाव लिहा.

६७) पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या दोन गुरूंची नावे लिहा.

६८) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

६९) पं. वि.दि.पलुस्करांच्या गुरूचे नाव सांगा.

^¢Ö¸ü : ६५. शकुंतला, सिंधू ६६. पं. पलुस्कर ६७. पं. रामकृष्णबुवा वझे, भूर्जिखाँ ६८. रोशन आरा बेगम, बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी ६९. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर

७०) संगीत नादोदधि या ग्रंथाचे प्रकाशन व संपादन कोणी केले?

७१) उ.अब्दूल करीम खाँ यांनी मृत्युसमयी कोणत्या रागाचे स्वर आळवले?

७२) बालगंधर्वांनी जी गायकी निर्माण केली ती कोणत्या नावाने प्रसिद्ध –ÖÖ»Öß?

७३) आयोध्येचा राजा या बोलपटात व्हायोलिनचे पार्श्वसंगीत कोणी दिले?

७४) तिलक्षाम व मोहनकंस या दक्षिणी रागांचा प्रसार कोणी केला?

७५) उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा?

---

^¢Ö¸ü : ७०) पं.भातखंडे ७१) दरबारी कानडा ७२) गंधर्व गायकी ७३) पं.गजाननबुवा जोशी ७४) उस्ताद अलिअकबर खाँ ७५) बलजितसिंह नामधारी, किरपाल सिंग, उस्ताद हसनभाई

---

७६) मलयआलम स्मृती आणि चतुरंग कल्याण या रागांची निर्मिती कोणी केली?

७७) बालगंधर्वांनी भूमिका केलेल्या दोन चित्रपटांची नावे लिहा?

७८) अलाप हा माहितीपट कोण्याच्या जीवनावर प्रसिद्ध झाला.

७९) पुष्पचंद्रिका रागाची निर्मिती कोणी केली?

८०) पं.रविशंकर यांचा मृत्यू कोठे झाला?

८१) पं.गोविंदराव टेंबे यांनी साकारलेल्या दोन भूमिकांची नावे लिहा.

---

^¢Ö¸ü : ७६) उ.अलिअकबर खाँ ७७) संत मिरा आणि विठ्ठल रखुमाई ७८) पं.रविशंकर ७९) पं.पन्नालाल घोष ८०) सॅनडियागो ८१) दुष्यंत, धैर्यधर, कच

अपेक्षित प्रश्नसंच 4

चूक की बरोबर ते लिहा

प्र.१ (ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा. **गुण ५**

1. पं. गजाननबुवा जोशी हे पं. अनंत मनोहर जोशी यांचे पुत्र होते.
2. उ. अलिअकबर खाँ हे उ. अल्लादिया खाँ यांचे बंधू आहेत.
3. लता मंगेशकरांचे जन्मस्थान कोल्हापूर हे आहे.
4. पं. वि. दी. पलूस्कर ‘गांधर्व महाविद्यालया’चे संस्थापक आहेत.
5. पं. पन्नालाल घोष प्रसिद्ध बासरीवादक होते.

---

^¢Ö¸ü : १. बरोबर २. चूक ३. चूक ४. बरोबर ५. बरोबर

---

१) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी ख्याल गायनाचे धडे उ. अल्लादिया खाँ यांच्याकडून घेतले.

२) अंधत्वामुळे पं. व्ही.डी.पलुस्करांचे लक्ष संगीताकडे वळले.

३) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना, पं. वि.ना.भातखंडे यांनी केली.

४) पं. पन्नालाल घोष हे संगीत दिग्दर्शक म्हणूनही प्रसिद्ध होते.

५) पं. रविशंकर यांच्या मुलीचे नाव अनुष्का आहे.

---

^¢Ö¸ü : १) चुक २) बरोबर ३) चूक 4) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 5) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

---

6) ‘“ÖŸÖ¸ü ¯Öx›üŸÖ’ या नावाने गोविंदराव टेंबे यांनी रचना केल्या.

7) ‘चंद्रनंदन’ या रागाची निर्मिती अलिअकबर खाँ यांनी केली.

8) ‘शॉर्ट हिस्टॉरिकल सर्व्हे ऑफ इंडियन म्युझिक’ या पुस्तकाचे लेखक पं. रविशंकर हे आहेत.

९) नटसम्राटांना ‘बालगंधर्व’ ही पदवी पंडित नेहरू यांनी दिली.

१०) लता मंगेशकर या प्रसिद्ध पार्श्वगायिका आहेत.

---

^¢Ö¸ü : ६) चूक 7) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ८) चूक ९) चूक 10) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

---

११) पं. गोविंदराव टेंबे यांचा जन्म सांगवडे या गावी झाला.

१२) उ. अल्लादिया खाँ हे अलिअकबर खाँ यांचे वडील आहेत.

13) ‘†Ö×-Öµ֟Öß’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. पलुस्करांनी केले.
१४) माधव संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. भातखंडे यांनी केली.
15) ‘राष्ट्रीय संगीत’ या ग्रंथाचे लेखन पं. पलुस्करांनी केले.

˜¯Ö¸ü : ११) बरोबर १२) चूक १३) चूक १४) बरोबर 15) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

16) ‘ŸÖ»Ö×ÃÖ¤üÖÃÖ’या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर यांनी केले.
17) ‘†ÖŸÖ¸üÖ •ÖµÖ¤ü¾Ö’ याचे लेखन गोविंदराव टेंबे यांनी केले.
18) ‘सिंग पीयम कोलम’ या ठिकाणी अब्दुलकरिम खाँ यांचा मृत्यू झाला.
१९) पं. पन्नालाल घोष यांनी बासरी या वाद्यास प्रतिष्ठा मिळवून दिली.
२०)उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणत्याही चित्रपटात शहनाई वादन केले नाही.

˜¯Ö¸ü : १६) चूक १७) बरोबर १८) चूक १९) बरोबर २०) चूक

२१) जॉर्ज हैरिसन हे पं. रविशंकर यांचे शिष्य आहेत.
२२) पं. भीमसेन जोशी हे उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांचे शिष्य आहेत.
२३) पं. विनायकबुवा पटवर्धन हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.
२४) बालगंधर्व यांना ‘पद्मभूषण’ हा पुरस्कार मिळाला नाही.
25) ‘किन्हई’ हे पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान आहे.

˜¯Ö¸ü : २१) बरोबर २२) चूक २३) बरोबर २४) चूक २५) चूक

२६) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी स्वरलिपी तयार केली.
२७) पं. गोविंदराव टेंबे हे नटसम्राट म्हणून ओळखले जातात.
28) ‘´ÖÖ×ÆüŸÖµÖÖ“Öß ´ÖÖ•ÖÖê’ या चित्रपटाला लता मंगेशकर यांनी संगीत दिले.
२९) पं. पन्नालाल घोष यांचा जन्म २४ जुलै, १९११ रोजी झाला.
३०) हिराबाई जव्हेरी या पं. भातखंडे यांच्या शिष्या आहेत.

˜¯Ö¸ü : २६) चूक २७) चूक २८) बरोबर २९) बरोबर 30) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

३१) अमृत लहरी या ग्रंथाचे लेखक पं. पलुस्कर हे आहेत.
३२) पं. रविशंकर यांचे कार्तिककुमार हे शिष्य आहेत.
३३) उ. अलिअकबर खाँ यांचा जन्म चंदूर येथे झाला.
34) ‘किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक’ची स्थापना पं.पन्नालाल घोष यांनी केली.
३५) रोशनआरा बेगम या उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांच्या शिष्या होत्या.

˜¯Ö¸ü : ३१) बरोबर ३२) बरोबर ३३) चूक ३४) चूक ३५) बरोबर

३६) पं. पलुस्कर हे पं. नारायणराव व्यास यांचे गुरू होते.
३७) २६ जून, १८८८ ही बालगंधर्वांची जन्मतारीख आहे.
38) ‘डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया’ ही रचना लता मंगेशकर यांनी केली.
३९) उ. अल्लाउद्दिन खाँ हे पं. रविशंकरांचे गुरू होत.
४०) पं. शंकरराव बोडस हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.

˜¯Ö¸ü : 36) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 37) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ३८) चूक ३९) बरोबर ४०) बरोबर

४१) अली हुसेन आणि विलायत हुसेन यांच्याकडून पं.पन्नालाल घोष यांनी शिक्षण घेतले.
४२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांच्या वडिलांचे नाव काले खाँ हे आहे.
४३) १ जुलै, १९१३ रोजी बालगंधर्वांनी गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना केली.
४४) पं. गोविंदराव टेंबे यांचे बहुमुखी व्यक्तिमत्त्व होते.
४५) पं. गजाननबुवा जोशी यांनी तबलावादनाचेही शिक्षण घेतले होते.

˜¯Ö¸ü : ४१) चूक ४२) बरोबर ४३) चूक 44) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü 45) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

46) ‘चारुकेशी’ या रागाची निर्मिती पं. रविशंकर यांनी केली.
४७) उ. अलिअकबर खाँ यांनी तबलावादनाचे शिक्षण अफताबुद्दिन खाँ यांच्याकडून घेतले.
४८) पं.पन्नालाल घोष यांनी उ.अल्लाउद्दिन खाँ यांच्याकडून शिक्षणघेतले.
49) ‘गजाभाऊ किती हसाल’ या चित्रपटात लता मंगेशकर यांनी भूमिका केली.
५०) पं. पलुस्कर यांनी ५ मे, १९०१ रोजी मुंबई येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली.

˜¯Ö¸ü : ४६) बरोबर ४७) बरोबर ४८) बरोबर ४९) बरोबर ५०) चूक

५१) पं. भातखंडे यांना ‘संगीत कलानिधी’ ÆüÖ ¯Ö¤ü¾Öß ´ÖôûÖ»Öß.
५२) उ.अब्दुलकरिम खाँ यांनी कणयुक्त गायकी महाराष्ट्रात प्रचलित केली
53) ‘विठ्ठल रखमाई’ या चित्रपटात पं. गोविंदराव टेंबे यांनी तुकारामाची भूमिका केली.
54) ‘वर वंचना’ या ग्रंथाचे लेखन बालगंधर्वांनी केले.

५५) मधुकर कानिटकर यांनी पं. गजाननबुवा जोशी यांच्याकडून शिक्षण ‘ÖŸÖ»Ö.

ˆ¢Ö¸ü : ५१) बरोबर ५२) बरोबर ५३) चूक ५४) चूक 55) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü

५६) पं. रविशंकर यांचे विजय राघवराव हे शिष्य आहेत.

५७) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी उ. अलिबक्श यांच्याकडून शिक्षण घेतले.

५८) पं. पन्नालाल घोष यांनी गिरिजाशंकर चक्रवर्ती यांच्याकडून मार्गदर्शन ‘ÖŸÖ»Ö.

59) ‘लेकिन’या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर यांनी केले.

६०) पं. पलुस्कर हे एक उत्तम वाग्गेयकार होते.

ˆ¢Ö¸ü : ५६) बरोबर ५७) बरोबर ५८) बरोबर ५९) चूक ६०) बरोबर

६१) भारतीय संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. भातखंडे यांनी केली.

६२) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी भूगंधर्व रहिमत खाँ यांना गुरू मानले.

६३) पं. गजाननबुवा जोशी यांनी ग्वाल्हेर व जयपूर घराण्याचीच गायकी आत्मसात केली.

64) ‘काबुलीवाला’ ¾Ö ‘अनुराधा’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. रविशंकर यांनी केले.

६५) उ. अलिअकबर खाँ यांना १९६८ मध्ये ‘पद्मभूषण’ हा पुरस्कार x´ÖôûÖ»ÖÖ.

ˆ¢Ö¸ü : ६१) बरोबर ६२) बरोबर ६३) चूक ६४) बरोबर ६५) चूक

६६) उ. बिस्मिल्ला खाँ हे ‘भारतरत्न’ या पुरस्काराने सन्मानित झालेले एकमेव शहनाईवादक आहेत.

६७) पं. पन्नालाल घोष यांनी उ. अल्लाउद्दिन खाँ यांच्याकडून शिक्षण ‘ÖŸÖ»Ö.

६८) बालगंधर्व हे पार्श्वगायक म्हणून प्रसिद्ध होते.

६९) पं.गजाननबुवा जोशी हे गायक म्हणूनही प्रसिद्ध होते.

७०) पं.वि.दि.पलुस्कर हे किराणा घराण्याचे गायक होते.

ˆ¢Ö¸ü : ६६) बरोबर ६७) बरोबर ६८) चूक ६९) बरोबर ७०) चूक

७१) पं. गजाननबुवा जोशी हे पं. अनंत मनोहर जोशी यांचे पुत्र होते.

७२) उ. अलिअकबर खाँ हे उ. अल्लादिया खाँ यांचे बंधू आहेत.

७३) लता मंगेशकरांचे जन्मस्थान कोल्हापूर हे आहे.

७४) पं. वि. दी. पलूस्कर ‘गांधर्व महाविद्यालया’चे संस्थापक आहेत.

७५) पं. पन्नालाल घोष प्रसिद्ध बासरीवादक होते.

७६) पं. वि. ना.भातखंडे यांना ‘भारतरत्न’ पुरस्काराने सन्मानीत केले ÆÖŸÖ.

ˆ¢Ö¸ü : 71) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७२) चूक ७३) चूक 74) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü
75) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७६) चूक

७७) बालगंधर्वांचा मृत्यु पुणे येथे झाला.

७८) 'अभिनव रागमंजिरी ' हे पुस्तक पं.वि.ना. भातखंडे यांनी लिहिले.

७९) उ.अब्दुल करीम खाँ हे सवाई गंधर्वांचे शिष्य होते.

८०) पं. गोविंदराव टेंबे हे शास्त्रीय गायक होते.

८१) पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान मुंबई आहे.

८२) 'चंद्रनंदन' या रागाची निर्मिती पं. पन्नालाल घोष यांनी केली.

ˆ¢Ö¸ü : 77) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ७८) बरोबर ७९) चूक ८०) चूक
81) ²Ö¸üÖ²Ö¸ü ८२) चूक

८३) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांनी कोणत्याही चित्रपटात शहनाई वादन केले नाही.

८४) जॉर्ज हैरिसन हे पं. रविशंकर यांचे शिष्य आहेत.

८५) पं. भीमसेन जोशी हे उस्ताद अब्दुलकरिम खाँ यांचे शिष्य आहेत.

८६) पं. विनायकबुवा पटवर्धन हे पं. पलुस्करांचे शिष्य आहेत.

८७) बालगंधर्व यांना ‘पद्मभूषण’ हा पुरस्कार मिळाला नाही.

88) ‘किन्हई’ हे पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान आहे.

८९) पं.गजाननबुवा जोशी यांनी मालनियाँ गुंद लावोरी या पुस्तकाचे लेखन केले.

९०) उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी स्वरलिपी तयार केली.

^¢Ö¸|: ८३) चूक ८४) बरोबर ८५) चूक ८६) बरोबर ८७) चूक ८८) चूक ८९) बरोबर ९०) चूक

91) उस्ताद अलिअकबर खाँ यांनी जनसंमोहिनी या रागाची निर्मिती केली.
९२) पं.भातखंडे यांनी भारतात ठिकठिकाणी जलसे केले.
९३) पं.रविशंकर यांना भारतरत्न या पुरस्कारानी सन्मानित केले.
९४) कल्पनासंगीत या पुस्तकाचे लेखन पं.पलुस्कर यांनी केले.
९५) पं.गजाननबुवा जोशी हे उत्कृष्ट हार्मोनियम वादक होते.

^¢Ö¸|: ९१) चुक ९२) बरोबर ९३) बरोबर ९४) चुक ९५) चुक

96) सवाई गंधर्व हे उस्ताद करीमखाँ यांचे गुरू होत.
९७) पं.पन्नालाल घोष यांचा जन्म इंदोर या ठिकाणी झाला.
९८) रागबोध या पुस्तकाचे लेखन पं.पलूस्कर यांनी केले.
९९) मालनियाँ गुंदे लावोरी या पुस्तकाचे लेखन पं.रविशंकर यांनी केले.
१००) पं.रविशंकर व उस्ताद अलिअकबर खाँ हे गुरूबंधू होते.

^¢Ö¸|: ९६) बरोबर ९७) चुक ९८) बरोबर ९९) चुक १००) बरोबर

अपेक्षित प्रश्नसंच 5

भेद स्पष्ट करा

प्र. २ रा.) भेद स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) गुण १६

१) कंठ संगीत व वाद्य संगीत

^¢Ö¸|: गायन, वादन व नृत्य या कलांच्या सुंदर संगमास संगीत असे म्हणतात. या संगीतात कंठ संगीत व वाद्य संगीत असे दोन वेगवेगळे प्रकार आहेत. यातील भेद कोणते आहेत ते खालील प्रमाणे पाहुयात.

कंठ संगीत	वाद्य संगीत
१) व्याख्या - मनुष्याच्या कंठातून बाहेर पडणाऱ्या ÃÖ¸|²Ö¬¤|, ŸÖÖ»Ö²Ö¬¤| ¾Ö »ÖµÖ²Ö¬¤| काव्यास कंठ संगीत असे म्हणतात.	विविध वाद्यांवर वाजविल्या जाणाऱ्या तालबध्द व लयबध्द रचनेस वाद्य संगीत असे म्हणतात.
2) =MÉ¨É - vÉÉÌ¨ÉEò oÎ¹]ÉEòÉxÉÉiÉxÉ MÉÉªÉxÉÉSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ ¥ÉÀni´ÉÉxÉÒ Eò±ÉÒ ´É iÉÒ ¶ÉEò®ÉEòb ºÉ{Éni Eò±ÉÒ ¶ÉEò®ÉxÉ ºÉ®º´ÉiÉÒ±ÉÉ ´É ºÉ®º´ÉiÉÒxÉ ½Ò Eò±ÉÉ xÉÉ®nÉ±ÉÉ Ê¶ÉEòÊ´É±ÉÒ. xÉÉ®nÉxÉÒ ½Ò Eò±ÉÉ MÉvÉ´ÉÉxÉÉ Ênl±ÉÒ ´É MÉvÉ´ÉÉxÉÒ ÊiÉSÉÉ |ÉºÉÉ® Eò±ÉÉ.	ºÉ®º´ÉiÉÒSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ´ÉÒhÉÉ, Ê´É¹hÉSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ¶ÉJÉ, ¸ÉÒEò¹hÉÉSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ¤ÉÉºÉ®Ò +¶ÉÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ ´ÉÉtÉSÉÉ ºÉ¤ÉvÉ nl´ÉÒnl´ÉiÉÉ¶ÉÒ VÉÉb±ÉÉ +É½. ªÉÉSÉÉSÉ +lÉ ´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSÉÉ =MÉ¨É ½É {É®ÉhÉ EòÉ³ÉiÉ ZÉÉ±ÉÉ +ºÉ ¨½hÉiÉÉ ªÉ<±É.
3) Ê´ÉEòÉºÉ - Eò`Ö ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ ½É ´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSªÉÉ Ê´ÉEòÉºÉÉ {ÉlÉÉ +ÊvÉEò MÉiÉÒxÉ ZÉÉ±ÉÉ. Eò`ÖºÉMÉÒiÉÉ±ÉÉ EòÉhÉiÉÉ½Ò ºÉÉvÉxÉ ±ÉÉMÉiÉ xÉÉ½Ò.Eò`ÉiÉxÉ ÊxÉ®ÊxÉ®É³	´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉÉ½Ò ´ÉÉnÉEò EòÉ³ÉiÉÉSÉ ZÉÉ±ÉÉ.ºÉÉ¨ÉºÉiÉiÉÒSªÉÉ |ÉºÉMÉÒ "¤ÉÉhÉ" ªÉÉ ´ÉÉtÉxÉ ºÉÉlÉ Eò±ÉÒ VÉÉªÉSÉÒ. ½ ´ÉÉt ºÉÉiÉ º´É®ÉiÉ ´ÉÉVÉiÉ +ºÉ.

º´É® ´É ´ªÉVÉxÉ ºÉ½VÉ ÊxÉPÉiÉÉiÉ. iªÉÉ¨ÉÉ³ÉÆ Eò`ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ ºÉ½VÉ ZÉÉ±ÉÉ.	{ÉÉ¡Ò ºÉÉlÉ ºÉMÉiÉÒiÉxÉSÉ Eò±ÉÉ´ÉiÉÉxÉÒ º´ÉiÉÆjÉ ´ÉÉnùxÉÉSÉÒ Eò±ÉÉ +ÉiÉ¨ÉºÉÉiÉ Eò±ÉÒ.
4) ´ÖÆ¢ü¾Öê“µÖÖ ²Ö֍²Öß :	
गायनामध्ये स्वरांचे माधुर्य , आलाप तानांची तयारी , स्वर लावण्याची ¯Ö¬¤ÌÖ, †Ö¾ÖÖ•ÖÖ“Öß ¾ÖµÖÖ¸ß ‡¾µÖÖ¤ß“ÖÖ विचार केला जातो.	वाद्य संगीतात फुंक, श्वास नियंत्रण, अचूक स्वरस्थाने, तंतुवाद्यात झाला, मिजराबीचे संचलन इत्यादीचा विचार केला जातो.
५) प्रकार :	
कंठ संगीतात धृपद, धमार, ख्याल, चतरंग, त्रिवट, भावगीत, भक्तीगीत, नाटयगीत, लोकगीत इत्यादी प्रकार †ÖÆ¨ÖÓ.	वादय संगीताचे तीन प्रकार आहेत. १) साथसंगतीचे वादन २) स्वतंत्र वादन ३) वृंदवादन इत्यादी
६) कलावंत -	
धृपद-धमार - उ.डागर बंधु ख्याल गायन- पं. जसराजजी , ठुमरी -पं अजय पोहनकर, पार्श्व गायन - लता मंगेशकर,	पखवाज - पं. भवानी शंकर तबला - उ. झाकीर हुसेन सतार - पं. रविशंकर ²ÖÖÃÖ¸ß - ¯Ö.Æ×¸¯ÖÃÖÖ¤ü “ÖÖ¸×ÃÖµÖÖ
7) घराणे -	
ग्वाल्हेर घराणा, आग्रा घराणा, जयपूर घराणा, किराणा घराणा इत्यादी घराणे आहेत.	तबलावादनात दिल्ली घराणा, लखनौ घराणा, बनारस घराणा , पंजाब घराणा इ.घराणे आहेत.
8) ÃÖ£Öê»Ö ³Öê¤ü -	
*कंठ संगीत केवळ कंठातून सादर करावे लागते. * कंठ संगीतात शब्दानुरुप आवाजाचे चढ उतार, आवाज लावण्याचे तंत्र इत्यादी बाबींचा विचार केला जातो.	* वाद्य संगीत हे विविध वादयांवर ¾ÖÖ•Ö×¾ÖÖ»Öê •ÖÖÖ¨ÖÓ. * वाद्य संगीतात स्वरांची आंदोलने, ´Öà›üÖ, †ÖÖß ¥ÖÖ»ÖµÖ, ‡. “ÖÖ ×¾Ö“ÖÖ¸ केला जातो.

* धृपदाची सुरुवात नोमतोमने होते. तर शास्त्रीय गायनांची सुरुवात आलापाने होते. *धृपद व बडया ख्यालाच्या रचनेस बंदीश असे म्हणतात. * कंठ संगीतात गीत असते.	* तंतू वाद्याची सुरुवात जोडने होते तर तबला वादनाची सुरुवात पेशकाराने होते. * वादनातील रचनेस मसितखानी व रजाखानी गत असे म्हणतात * वादय संगीतात धून असते.

ºÉ¨ÉÉ®ÉÉ{É :- ¦ÉÉ®iÉ nù¶ÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ VÉÉiÉÒvÉ¨ÉÉSÉ ±ÉÉEò BEòjÉ xÉÉnùiÉÉiÉ. भारताने ‘विविधतेत एकता’ हा संदेश साऱ्या जगाला दिला. याच प्रमाणे ¦ÉÉ®iÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ MÉÉªÉxÉ, ´ÉÉnùxÉ ´É iªÉÉSÉ |ÉEòÉ® Ênù ºÉxÉ ªÉiÉÉiÉ. iªÉÉ¨ÉÉ³É +É{É±É ºÉMÉÒiÉ º¨ÉÞr ZÉÉ±É +É½. MÉÉªÉxÉ +ºÉÉ ´ÉÉ ´ÉÉnùxÉ +É{ÉhÉ ªÉÉ º´ÉMÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ Eò±ÉSÉÉ +Éº´ÉÉnù PÉ>ðªÉÉiÉ ´É +É{É±É VÉÒ´ÉxÉ ºÉMÉÒiÉ¨ÉªÉ Eò¯ûªÉÉiÉ.

¨É½k´ÉÉSÉ ¨Éqù :
1) |ÉºiÉÉ´ÉxÉÉ 2) ´ªÉÉJªÉÉ 3) =MÉ¨É 4) Ê´ÉEòÉºÉ 5) ¨É½k´ÉÉSªÉÉ ¤ÉÉ¤ÉÒ
6) |ÉEòÉ® 7) Eò±ÉÉ´ÉiÉ 8) PÉ®ÉhÉ 9) ºÉlÉ± ¦Énù ◆ ºÉ¨ÉÉ®ÉÉ{É

2) वैयक्तिक संगीत व समुह संगीत

^¢Ö¸ü : प्रस्तावना :

संगीतात अनेक प्रकार आहे. संगीताचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना संगीताचे विविध प्रकार माहित असणे आवश्यक असते. यैयक्तिक संगीत व समुह संगीतातील भेद खालील प्रमाणे सांगता येतील.

वैयक्तिक संगीत	समुह संगीत
1) व्याख्या - एका व्यक्तीने सादर केलेले गायन, वादन अथवा नृत्य म्हणजेच वैयक्तिक संगीत होय.	अनेक व्यक्तींनी सादर केलेले गायन वादन अथवा नृत्य म्हणजेच समुह संगीत होय.

2) =ÉÉ´É -	
´ÉÉnEò EòÉ±ÉJÉbÉiÉSÉ ´ÉªÉÉHòEò ºÉÆMÉÒiÉÉSÉÉ =MÉ¨É ZÉÉ±ÉÉ. ¨ÉjÉÉ{É`hÉ, ºÉÉ¨É®ºÉ{ÉÉxÉÉxÉiÉ® ½ÉhÉÉ® xÉiªÉ <.´É¯ÉxÉ ´ÉªÉÉHòEò ºÉÆMÉÒiÉÉSÉÉ =MÉ¨É ½É @ñÉ´Én EòÉ³ÉiÉSÉ ZÉÉ±ÉÉ +ºÉ ÊnºÉxÉ ªÉiÉ.	ºÉ¨É½ ºÉÆMÉÒiÉÉSÉÉ =MÉ¨É ½É ºÉÉ¨É´Én EòÉ³ÉiÉ ZÉÉ±ÉÉ. @ñSÉÉ {É`ÉhÉÉºÉÉ`Ò iÉÒxÉ @ñ¹ÉÒ +ºÉÉªÉSÉ. ªÉÉiÉÒ±É |É¨ÉJÉ @ñ¹ÉÒ MÉÉªÉxÉ Eò®ÉªÉSÉ iÉ® <iÉ® nÉxÉ @ñ¹ÉÒ iªÉÉxÉÉ "½É" ªÉÉ |ÉEòÉ® º´É® n>ðxÉ ºÉÉlÉ Eò®ÉªÉSÉ.

3) प्रकार -

धृपद,धमार, ख्याल, ठुमरी, भावगीत, नाटयगीत, चतरंग, तराणा,गझल इ. वैयक्तिक संगीताचे प्रकार आहेत.	समुह संगीतात उत्तम वृंद, मध्यमवृंद व कनिष्ठ वृंद इ. प्रकार आहेत. याचबरोबर आरती, लोकनृत्य, समुह गीते इ. समुह संगीताचे प्रकार आहेत.

4) कलावंत -

गायन - पं. भिमसेन जोशी , ¯Ö. •ÖÃÖ¸Ö•Ö•Öß	*समुह गायन*- ¯Ö. ¾ÖÃÖÝÖ ¤ÃÖÖ‡, ¯Ö. विजयचंद्र मौदगल्य
वादन - पं. रविशंकर, पं. शिवकुमार शर्मा, उ. झाकिर हुसेन	*वृंदवादन* - ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ, ×¾Ö•ÖµÖ ¸Ö‘Ö¾Ö¸Ö¾Ö, ए.आर.रहेमान
नृत्य - अर्चना जोगळेकर	*समुहनृत्य* - ¯Ö. ×²Ö¸¡•Ö ´ÖÆÖ¸Ö•Ö

5) सादरीकरणाची पध्दत -

वैयक्तिक संगीताचे सादरीकरण एकच मुख्य कलावंत करीत †ÃÖÖÝÖÖ. ÝÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ‡“”ßÝÖ Ã¾Ö¸ÖÝÖ व लयीत सादर करीत असतो.	समुह संगीतात मेलडी व हार्मोनी या तत्वाचा उपयोग होतो. यात काही ओळी पुरुष, काही ओळी स्त्रिया,तर काही ओळी दोघे गातात.

६) उपयोग -

वैयक्तिक संगीताचा उपयोग ईश्वर भक्ती, राजाची स्तुती, व लोकांचे मनोरंजन करण्यासाठी होतो.	समुह संगीताचा उपयोग ईश्वर भक्ती बरोबरच राष्ट्रीय एकात्मता व जनजागृतीसाठी होतो.

7) ÃÖ£Ö»Ö ³Ö¤ -

* वैयक्तिक संगीतात कलावंताच्या व्यक्तीमत्वाची छाप दिसून येते.	*समुह संगीतात सामुहिक भावना दिसून येते.
* यात कलावंताला आपली कला सादर करण्याचे स्वातंत्र्य असते.	*समुह संगीतात सामुहीकतेचे बंधन †ÃÖÝÖ.
* बैठक व्यवस्था, वेषभुषा व रंगभूषेचे बंधन नसते.	*यात बैठक व्यवस्था, उभे राहण्याची पध्दत निश्चित केलेली असते.
* वाद्यांची संख्या मर्यादित असते.	*वाद्यांची संख्या अमर्याद असते.
*यात वैयक्तिक प्रभाव पडत असल्यामुळे कलावंताजवळ सभाधिटपणा व आत्मविश्वास आसावा लागतो.	*यात अनेक कलावंत असल्यामुळे एखादयाकडे सभाधिटपणा व आत्मविश्वास नसला तरी चालतो.

ºÉ¨ÉÉ®É{É :- ¦ÉÉ®iÉ n¶ÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ VÉÉiÉÒvÉ¨ÉÉSÉ ±ÉÉEò BEòjÉ xÉÉniÉÉiÉ. भारताने ‘विविधतेत एकता’ हा संदेश साऱ्या जगाला दिला. याच प्रमाणे ¦ÉÉ®iÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ MÉÉªÉxÉ, ´ÉÉnxÉ ´É iªÉÉSÉ |ÉEòÉ® ÊnºÉxÉ ªÉiÉÉiÉ. iªÉÉ¨É³ÉÒ +É{É±É ºÉÆMÉÒiÉ ºÉ¨ÉÉ ZÉÉ±É +É½. MÉÉªÉxÉ +ºÉÉ ´ÉÉ ´ÉÉnxÉ +É{ÉhÉ ªÉÉ º´ÉMÉÒªÉ ºÉÆMÉÒiÉ EòÉ±ÉSÉÉ +Éº´ÉÉn PÉ>ðªÉÉiÉ ´É +É{É±É VÉÒ´ÉxÉ ºÉÆMÉÒiÉ¨ÉªÉ Eò¯ÛªÉÉiÉ.

¨É½k´ÉÉSÉ ¨Éq :

1) |ÉºiÉÉ´ÉxÉÉ 2) ´ªÉÉJªÉÉ 3) =MÉ¨É 4) Ê´ÉEòÉºÉ 5) ¨É½k´ÉÉSªÉÉ ¤ÉÉ¤ÉÒ
6) |ÉEòÉ® 7) Eò±ÉÉ´ÉiÉ 8) PÉ®ÉhÉ 9) ºlÉ±É ¦Én ◆ ºÉ¨ÉÉ®É{É

✪✪✪

3) शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत -

^¢Ö¸ü : भारताने जगाला दिलेल्या अनेक देणग्यापैकी भारतीय संगीत ही महत्त्वाची देणगी आहे. या भारतीय संगीतात शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत असे दोन प्रकार आहेत. शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत यातील भेद खालील मुद्दयांच्या आधारे पाहता येतील.

शास्त्रीय संगीत	सुगम संगीत
1) व्याख्या -	
नियमांचा विचार करुन सादर केलेले संगीत म्हणजे शास्त्रीय संगीत होय.	मनाला प्रसन्न करणारे व ह्दयस्पर्शी गीत म्हणजे सुगम संगीत होय.
2) †£Ö -	
‘¿ÖÖÃ¡Ö’ या शब्दांचा अर्थ एखादा विषय व्यवस्थीत संकलन, विश्लेषण व वर्गीकरण करुन त्याला नियमबध्द स्वरुप देणे म्हणजेच शास्त्र होय. याचाच अर्थ शास्त्रीय संगीताला काटेकोरपणे नियम असतात.	‘सुगम’ µÖÖ ¿Ö²¤üÖ“ÖÖ †£Ö ÃÖÖê¯ÖÖ, ÃÖÖê¯ÖÖ ¾Ö ÃÖÖêÆü•Ö †ÃÖÖ ÆüÖêŸÖÖê. µÖÖ“ÖÖ“Ö †£Ö सुगम संगीताला नियमाचे बंधन नसते असा नव्हे. परंतु शास्त्रीय संगीतापेक्षा या संगीताला काटेकोर नियम नसतात.
3) नियमांचे बंधन -	
शास्त्रीय संगीतामध्ये गानसमय, †Ö¸üÖêÆü †¾Ö¸üÖêÆü,¾ÖÖ¤üß-ÃÖÓ¾ÖÖ¤üß, वर्जावर्ज, स्वर इत्यादी नियमांचे काटेकोर पालन करावे लागते.	सुगम संगीतामध्ये शब्दानुरुप रचना, शब्दांची ठेवण, भावानुरुप चाल व शब्दांचे चढ उतार इत्यादी नियमांचा विचार करावा लागतो.
4) प्रकार -	
शास्त्रीय संगीतात धृपद, धमार, ख्याल, तराणा,चतरंग, त्रिवट, टप्पा इत्यादी गीत प्रकार असतात.	सुगम संगीतात भावगीत, भक्तीगीत, नाट्यगीत, गझल, चित्रपट गीत, लोकगीत इत्यादी प्रकार असतात.
5) साधना -	
शास्त्रीय संगीतामध्ये कठोर साधनेची (रियाजाची) आवश्यकता असते.	सुगमसंगीतासाठी नैसर्गीक आवाज असेल तर कठोर साधना न करता गायन करता येते.

6) ¾ÖÖªü -	
यामध्ये तंबोरा, तबला, मृदंग, हार्मोनियम, सारंगी इतकी मर्यादित ¾ÖÖ¤üµÖê †ÃÖŸÖÖŸÖ.	सुगम संगीतात व्हायोलिन, बासरी, ड्रम्स, सिन्थेसायझर व इतर अनेक ¾ÖÖªü †ÃÖŸÖÖŸÖ.
7) ŸÖÖ»Ö -	
शास्त्रीय संगीतासाठी कठीण ताल †ÃÖŸÖÖŸÖ. ˆ¤üÖ - ×¡ÖŸÖÖ»Ö,¤üÖ¸ü, —Ö´Ö¸üÖ, आडाचारताल, एकताल इ.	सुगम संगीतासाठी सोपे ताल असतात उदा - दादरा, केहरवा, दिपचंदी, -Ö´ÖÖôûß ‡ŸµÖÖ¤üß.
8) श्रोता वर्ग -	
शास्त्रीय संगीत समजण्यासाठी ÛÓ»ÖÃ™ü †ÃÖ»µÖÖ´Öãôêû ´ÖµÖÖÔ×¤üŸÖ श्रोतावर्ग असतो.	सुगम संगीत समजण्यास सोपे असल्यामुळे श्रोत्यांची संख्या खुप †ÃÖŸÖê.
9) काव्य -	
शास्त्रीय संगीत हे स्वर व लय प्रधान असते. त्यामुळे बंदीशीच्या “ÖÖ¸ü“Ö †ÖôûßµÖÖŸÖ †ÃÖŸÖÖŸÖ.	सुगम संगीत हे भाव प्रधान व शब्द प्रधान असते. त्यामुळे सुगम संगीतात अनेक कडवी असतात.
10) ÃÖ£Ö»Ö ³Öê¤ü -	
* शास्त्रीय संगत हे स्वरप्रधान व लयप्रधान असते.	*सुगम संगीत हे भाव प्रधान व शब्द प्रधान असते.
* शास्त्रीय संगीत हे बसून सादर केले जाते.	*सुगम संगीत हे बसुन किंवा उभे राहून सादर केले जाते.
* शास्त्रीय संगीतात लयकारीचा आनंद घेता येतो.	*सुगम संगीतात लयकारीचा आनंद घेता येत नाही.
* एखादा राग विविध गायकाकडून ऐकला तरी प्रत्येकवेळी आनंद घेता µÖêŸÖÖê.	*सुगम संगीतातील एखादे गीत ३-४ वेळा ऐकले तर ते गाणे कंटाळवाणे वाटते.

ºÉ¨ÉÉ®ÉÉ{É -

¶ÉÉºjÉÒªÉ ºÉÆMÉÒiÉ ½þ =iBÉÞ¹]õ nùVÉÉÇSÉä +É½äþ iÉ®ú ºÉÖMÉ¨É ºÉÆMÉÒiÉ ½þ ¡òÉäàÉ ãVÉÉÇSÉä आहे. संगीत समजणाऱ्या रसिकांना शास्त्रीय संगीतातून अनेक अलंकारिक

¤ÉÉ¤ÉÖSÉÉ +É¼´ÉÉn PÉiÉÉ ªÉiÉÉ. {É®ÆiÉÖ MÉÉªÉEò ¨Éb³ÉÒ EòÉ½Ò Eò¨ÉÉ±É Eò®hªÉÉSªÉÉ |ÉªÉixÉÉiÉ Eò`öiÉ®Ò VÉMÉ±ÉÉiÉ xÉ>ðxÉ ºÉÉbiÉÉiÉ. iªÉÉ¨É³É ºÉMÉÒiÉÉiÉxÉ +ÉxÉn Ê¨É³ÉhªÉÉB´ÉVÉÒ ¸ÉÉiªÉÉSªÉÉ {ÉÉªÉÉxÉÉ `öSÉÉ ±ÉÉMÉiÉÉiÉ. ªÉÉ=±É] ºÉMÉ¨É ºÉMÉÒiÉÉiÉ Eò¨ÉÒiÉ Eò¨ÉÒ ´É³ÉiÉ ºÉ´ÉSÉ ºÉÉMÉÒÊiÉEò ºÉÉnªÉÉSÉÉ +É¼´ÉÉn PÉiÉÉ ªÉiÉÉ. iªÉÉ¨É³É +ÉVÉ ¶ÉÉºjÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ ºÉÉ{É Eò®hªÉÉSÉÒ +É´É¶ªÉEòiÉÉ +É½.

¨É½k´ÉÉSÉ ¨Éq :
|ÉºiÉÉ´ÉxÉÉ 1) ´ªÉÉJªÉÉ 2) +lÉ 3) ÊxÉªÉ¨ÉÉSÉ ¤ÉVÉxÉ 4) |ÉEòÉ® 5) ºÉÉvÉxÉÉ 6) ´ÉÉt 7) iÉÉ±É 8) ¸ÉÉiÉÉ´ÉMÉ 9) ±ÉÉEòÊ|ÉªÉiÉÉ 10) ºlÉ±É¦Én 11) ºÉ¨ÉÉ®ÉÉ{É

४) स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन

ˆ¢Ö¸ü : भारतीय संगीतात वाद्य संगिताला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. वैदिक काळापासून २१ व्या शतकापर्यंत अनेक वाद्यांचा अविष्कार झाला. तत, सुषिर, अवनद्ध व घन वाद्यांतील अनेक वाद्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे. अशा या विविध वाद्यांचा उपयोग साथसंगत, स्वतंत्र वादन व वृंदवादनासाठी होतो. यांपैकी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन कसे असते, त्यांच्यातील भेद कोणते आहेत हे खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

स्वतंत्र वादन	साथसंगतीचे वादन
१) व्याख्या : जे वादन स्वतंत्रपणे ‡Ûê“”üÖŸÖ »ÖµÖÖßŸÖ Ã¾ÖÖ¸ü²Ö ¨ü, »ÖµÖ²Ö ¨ü ¾Ö तालबद्ध पद्धतीने पेश केले जाते त्यास स्वतंत्र वादन असे म्हणतात.	**१) व्याख्या :** गायन, वादन अथवा नृत्याला उठाव व पुरकता यावी यासाठी जे वादन केले जाते त्यास साथसंगतीचे वादन असे म्हणतात.
२) उगम : स्वतंत्र वादनाचा उगम हा साथसंगतीच्या वादनानंतर झाला. गायकांची साथ करत असताना वादकांनी आपली कला विकसीत केली. यातूनच पुढे स्वतंत्र वादनाचा उगम झाला.	**२) उगम** : वाद्यांच्या पुर्वी गायनाचा उगम झाला. गायनाच्या साथीसाठी विविध वाद्यांची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच साथसंगतीच्या वादनाचा उगम झाला.

३) वादनाची पद्धत : ज्याप्रमाणे गायक अपले गायन सादर करताना विविध गीतप्रकार सादर करून मैफल ÃÖ•Öx¾ÖŸÖ †ÃÖŸÖÖ. ŸÖÃÖê“Ö Ã¾ÖŸÖ¡Ö वादनात ततवाद्य व सुपिर वाद्य असेल तर गत, धुन, जोड, झाला इ. प्रकारांचे वादन करतात तर अवनद्ध वाद्य असेल तर उठाण, पेशकार, कायदे, रेले, तुकडे, मुखडे इ. वादन प्रकार वाजवून मैफल सजविली जाते.	**३) वादनाची पद्धत :** साथसंगतीच्या वादनामध्ये गायक अथवा वादकास अनुरूप साथ केली जाते. स्वतंत्र वादनाप्रमाणे साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना मुक्त वादन करता येत नाही. गायकांना आधार स्वर देणे, गायक जेव्हा थांबेल तेव्हा एखादी अनुरूप स्वर रचना वाजविणे तसेच समेवर येण्यासाठी तबलावादक एखादा मुखडा वाजवून साथसंगतीचे वादन करीत असतो.
4) Ã¾ÖÖÝÖ¡µÖ : स्वतंत्र वादन करताना मुख्य कलावंताला त्याच्या आवडीनिवडीनुसार वादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. राग, ताल, रचना व बोलांची निवड करण्याचे त्याला Ã¾ÖÖÝÖ¡µÖ †ÃÖŸÖ.	**4) Ã¾ÖÖÝÖ¡µÖ :** साथसंगतीचे वादन करतांना मुख्य कलावंताप्रमाणे वादकांना स्वातंत्र्य नसते. त्याला सामुहीकतेचे बंधन असते. गायकास अथवा वादकास पोषक असेच वादन करावे लागते.
5) ¾ÖÖª : स्वतंत्र वादनात सतार, सारंगी, सरोद, वीणा, संतूर, हार्मोनियम, बासरी, सुंद्री, शहनाई, तबला, पखवाज, जलतरंग इ. वाद्यांचे वादन केले जाते.	**5) ¾ÖÖª :** साथसंगतीच्या वादनात तंबोरा, हार्मोनियम, सारंगी व तबला ही प्रमुख वाद्ये वाजविली जातात. तत ¾Ö ÃÖ×ÂÖ¸ü ¾ÖÖªÖ“µÖÖ ÃÖÖ£ÖßÃÖÖŠüß ŸÖ²Ö»ÖÖ Æü ¾ÖÖª ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»Ö •ÖÖŸÖ.
६) साधना : स्वतंत्र वादनासाठी अथक परिश्रम व कठोर साधनेची आवश्यकता असते.	**६) साधना :** स्वतंत्र वादकांच्या तुलनेत साथसंगतकारांची साधना अधिक नसली तरी चालते.
7) Ã£Ö»Ö³Ö¤ १. स्वतंत्र वादनातील वादकाला मैफलीत मुख्य स्थान असते. २. स्वतंत्र वादनात कलावंताला	**7) Ã£Ö»Ö³Ö¤** १. साथसंगतीच्या वादकांना मैफलीत दुय्यम स्थान असते. २. साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना

Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ †ÃÖŸÖ.	अधिक स्वातंत्र्य नसते.
३. स्वतंत्र वादनात मर्यादित वाद्यांचा उपयोग केला जातो.	३. साथसंगतीत अनेक वाद्यांचा उपयोग केला जाऊ शकतो.
४. स्वतंत्र वादकाजवळ आत्मविश्वास संयमी वृत्ती असावी लागते.	4. साथसंगतीच्या कलावंताजवळ थोडासा आत्मविश्वास नसला तरी चालते.
५. स्वतंत्र वादन करणारा कलावंत पाठांतर करून व रियाज करून स्वतंत्र वादन करू शकतो.	५. साथसंगत करण्यासाठी मात्र लयीचे ज्ञान, रियाज व अनुभव इ. बाबींची आवश्यकता असते.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö : वाद्यवादन कला जरी सारखी वाटत असली तरी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन यात कमालीची तफावत आहे. स्वतंत्र वादनातून अनेक कलावंतांनी त्या-त्या वाद्यांना किर्तीचा सुवर्ण मुकूट चढविला तर साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांनी अहोरात्र परिश्रम घेऊन मैफलीत रंग भरण्याचे कार्य केले.

सारांश : प्रस्तावना, १) व्याख्या, २) उगम, ३) वादनाची पद्धती, ४) नियमांचे बंधन, ५) स्वातंत्र्य, ६) वाद्ये, ७) मर्यादा, ८) साधना, 9) Ã£Ö»Ö³Ö¤ü * ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö

प्रश्न : फरक स्पष्ट करा - स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन. **(8)**

✪✪✪

अपेक्षित प्रश्नसंच 6

प्रश्न ३ रा टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **गुण : १६**

अ) लता मंगेशकर यांचे सांगीतिक कार्य.

उत्तर - १) प्रस्तावना : पाचहून अधिक दशकात गायिलेली हजारो गाणी... देशविदेशातून केलेले अनेक जाहिर कार्यक्रम... शेकडो पुरस्कार मानसन्मान... तीन पिढ्यांच्या भारतीय रसिकांच उदंड प्रेम... सामान्य रसिकांपासून जाणकारांपर्यंत सर्वांना रिझवणार स्वर... अविरत परिश्रमाने साकारलेली लता दिदींची वैभवशाली कारकिर्द... यांचा आलेख मांडायचा तरी कसा? दिव्य स्वरांचे वर्णन करायचे तरी कसे ? हे सार शब्दांच्या पलीकडले आहे. तरीही त्यांच्या गाण्यातून झालेला परिचयातून त्यांचे सांगितीक कार्य खालीलप्रमाणे लिहिता येईल.

२) चित्रपट सृष्टीत पदार्पन -

वडिलांच्या निधनानंतर कुटुंब चालविण्यासाठी लता दिदीना नोकरीची आवश्यकता होती. मा. विनायक हे मा. दीनानाथांचे मित्र होते. त्यांनी प्रफुल्ल फिल्म कंपनीत लता दिदींना काम दिले. त्यानंतर दत्ता डावजेकर यांनी लता दिदींना नवयुग स्टुडिओत बाल कलाकार म्हणून नोकरी दिली. घ्पहिली मंगळागौरङ या चित्रपटात त्यांनी भूमिका केली.

३) यशस्वी युगाची वाटचाल.

१९४७ साली दत्ता डावजेकरांनी घ्आपकी सेवा मेङ या चित्रपटासाठी दिदींकडून एक ठुमरीवजा गाणे गाऊन घेतले. हेच त्यांचे पहिले पार्श्वगायन होय. परंतु त्यांना खरी प्रसिद्धी मिळाली ती मजबुर या चित्रपटापासून त्यानंतर अनेक संगीतकारांशी लता दिदींचा परिचय झाला. त्या काळात पार्श्वगायन हा प्रकार रुढ होत होता. त्याचाही फायदा दिदींना झाला. त्यानंतर त्यांनी कधीही मागे वळुन पाहिलेच नाही.

४) गायकी -

त्यांची गायकी विलोभनीय आहे. त्यांच्या गायकीत खानदानी डौल दिसून येतो. त्यांच्या मधुर आवाजामुळे चित्रपट संगीताला संजीवनी मिळाली. त्यांच्या

आवाजाने साध्या चालीचे सुंदर गीतात रुपांतर होते. चित्रपट चालोत अथवा नाही. परंतु त्यांची गाणी मात्र लोकप्रिय होत असतात. त्यांनी आत्तापर्यंत २८ भाषांमधून गाणी गायिली आहेत. त्यांचे गायन ऐकतांना ईश्वरी साक्षात्कार –ÖÖ»µÖÖ“ÖÖ ³ÖÖÃÖ ÆÖÝÖÖ.

5) »ÖÝÖÖ×¤ü¤üß ¾Ö ×“Ö¡Ö¯Ö™ü -

लता दिदींनी ‘आनंदघन’ या टोपन नावाने ‘साधी माणस’, ‘´ÖÖ×ÆüÝµÖÖ“Öß ´Ö•ÖÔÖ’, ‘ÝÖÖ²Ö>ß ´ÖÖÝÖß’, ‘मराठा तितुका मेळवावा’, इ. चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन केले. पार्श्वगायन व संगीत दिग्दर्शनाबरोबरच त्यांनी ‘लेकीन’ ¾Ö ‘–ÖÖ–Ö¸ü’ µÖÖ चित्रपटांची निर्मिती केली. ‘पहिली मंगळागौर’, ‘चिमुकला संसार’, ‘´ÖÖ–Ö ²ÖÖÔÖü’ µÖÖ ´Ö¸üÖšüß ÝÖ¸ü ‘“Ö¡Ö¯ÖÝÖß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß’, ‘²Ö>ß ´ÖÖ’, ‘ÃÖ³Ö¦Ö’, ‘´Ö¤üß¸ü’ µÖÖ ØÆü¤üß चित्रपटात त्यांनी भुमिका केल्या.

६) पुरस्कार -

१) १९५८,१९६२,१९६५ व १९६९ - फिल्मफेअर पुरस्कार
२) १९६९ - पद्मभूषण (भारत सरकार)
३) १९८४ - मध्यप्रदेश सरकारकडून ‘लता मंगेशकर पुरस्काराची’ Ã£ÖÖ¯ÖÖÝÖÖ.
४) १९८९ - दादासाहेब फाळके पुरस्कार
५) १९९४ - इंदिरागांधी पुरस्कार
६) १९९७ - महाराष्ट्रभूषण पुरस्कार
७) १९९९ - पद्मविभूषण (भारत सरकार)
८) २००१ - भारतरत्न (भारत सरकार)

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö -

ज्या स्वराने दुःख सारे साहिले
ज्या स्वरांनी तारुण्याला रोमांचित केले
ज्या स्वरांनी यमराजासही सहज रोखिले
ज्या स्वरांनी माणसाला जगणे शिकविले
ज्या स्वरांना अक्षय तरुणाई लाभली
ज्या स्वरांनी लोटांगण वाहिले
ÝµÖÖ Ã¾Ö¸ü“Öß »ÖÝÖÖ‡ –ÖÖ»Öß.

असे वर्णन ज्या स्वरांचे करता येईल अशा लता दिदींना दीर्घ आयुष्य »ÖÖ³ÖÖ. त्यांच्या हातुन संगीत सेवा घडावी हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना !

(२) बालगंधर्वाचे यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर - १) प्रस्तावना : पुरुष असुन सुद्धा वयाच्या ५० व्या वर्षांपर्यंत स्त्री भूमिका करणारे दैवी कलावंत म्हणजेच बालगंधर्व ! ज्यांनी अनेक स्त्री भूमिका करुन मराठी रंगभूमिवर राज्य केले. आपल्या मधूर आवाजाने व सुंदर अभिनयाने मराठी रंगभूमी गाजविली. अशा बालगंधर्वाच्या त्यांचे सांगितीक कार्याचा आढावा खालीलप्रमाणे लिहिता येईल.

२) किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश -

लहानपणापासूनच नाटकांची आवड असल्यामुळे बालगंधर्वांचे शाळेत मन रमेना त्या काळात नाटकात काम करणे प्रतिष्ठेचे नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या आईवडिलांना काळजी वाटू लागली. ही बाब त्यांनी लोकमान्य टिळकांना सांगितली. तेंव्हा टिळकांनी बालगंधर्वांना किर्लोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश मिळवून दिला. त्या काळात स्त्रिया नाटकात काम करीत नसत. त्यामुळे बालगंधर्व हे रंगभूमिसाठी वरदानच ठरले.

३) गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना -

आण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या निधना नंतर बालगंधर्वांचे तेथील अधिका-यांशी पटले नाही. त्यामुळे ५ जुलै १९१३ रोजी त्यांनी ‘गंधर्व नाटक मंडळीची’ स्थापना केली. पाहता पाहता ही नाटक मंडळी लोकप्रिय झाली. अनेक नाटककारांनी त्यांना आपली नाटके देऊन मदत केली.

४) गंधर्व युगाची सुरुवात -

बालगंधर्वांनी परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टी सोडून नवीन बाबी रंगमंचावर आणल्या. विविध देखाव्यांचे पडदे, वेशभुषा, रंगभुषा, साजशृंगाराची साधने, नाट्यानुरुप संगीत, प्रभावशाली नाट्य अभिनय इ. चा विचार करुन रंगभुमिला नवे रुप दिले. यातूनच गंधर्व युगाची सुरुवात झाली. मोहक सद्‌गुण दाखविणे, स्त्रियांचे अंतरंग प्रकट करणे इ. बाबी ते सहज करीत असत. त्यामुळे त्यांचा अभिनय पाहण्यासाठी व त्यांचे गाणे ऐकण्यासाठी दुरचे श्रोते यायचे. त्यांचे दागीने, साड्या इ. पाहून घरंदाज स्त्रिया यांचे अनुकरण करीत असतं. त्या काळात गंधर्व फॅशनच रुढ झाली होती.

5) नाटके व स्त्रि भूमिका -

त्यांनी जवळपास 27 स्त्री भूमिका केल्या. त्यात सिंधूची भूमिका

वगळता सर्वच भूमिका राजघराण्यातल्याच होत्या. त्यांनी पहिली स्त्री भूमिका 'शाकुंतल' नाटकात शंकुतलेची केली. त्यानंतर 'ÃÖÖ³Ö¦ü' ´Ö¬µÖ ÃÖ³Ö¦üÖ, 'Ã¾ÖµÖÓ¾Ö¸ü' मध्ये रुक्मीणी 'विद्याहरण' मध्ये देवयाणी, 'मृच्छकटीक' मध्ये वसंतसेना व 'एकच प्याला' या नाटकात सिंधुची भूमिका केली. या सर्वच भुमिका अजरामर झाल्या.

6) गायकी -

त्यांचा आवाज मधूर होता. ते लयीचे पक्के होते.स्वच्छ शब्दोच्चार, दाणेदार ताण, लडीवाळपणा व मादकता यांचा मिलाप त्यांच्या गायकीत होता. त्यांच्या गायकीचे अनुकरण अनेक कलावंत करायचे. ते गात असतांना मागच्या व पुढच्या संवादाची जाण ठेऊनच गात असत.

७) फिल्म कंपनीत पदार्पन -

बालगंधर्व लोकप्रिय होत होते. त्यामुळे व्हि. शांताराम यांनी त्यांना चित्रपटात भूमिका करण्याची संधी दिली. प्रभात फिल्म कंपनीशी त्यांनी करार केला. '¬Ö´ÖÖŸÖ´ÖÖ' हा बालगंधर्वांचा पहिला चित्रपट. यात त्यांनी संत एकनाथांची भुमिका केली. परंतु त्यांचे मन चित्रपटात रमले नाही.

८) मानसन्मान -

1) १९२९ - नाट्यसम्मेलनाचे अध्यक्ष (पुणे).
2) १९५५ - शासनाकडून ३००/- रु. दरमहा मानधन.
3) १९५५ - संगीत नाटक आकादमीचे राष्ट्रपती पदक.
4) 1964 - †´ÖŸÖ ´ÖÆÖŸÃÖ¾Ö ÃÖÖ•Ö¸üÖ.
5) १९६४ - पद्मभूषण (भारत सरकार).

9) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

वयाच्या ६७ व्या वर्षापर्यंत त्यांनी रंगमंचावर भूमिका केल्या. एकच प्यालातील सिंधुची भूमिका ही अखेरची ठरली. त्यांना कौटुंबीक सुख कधीही लाभले नाही. आयुष्याच्या शेवटी त्यांना पक्षघात झाला. तरी ते हसतमुख असायचे. त्यातच ते निमोनियाने आजारी पडले. १५ जुलै, १९६७ रोजी पुणे येथे त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. अशा महान कलावंतास माझे शतशत प्रणाम.

(३) पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर - १) प्रस्तावना : संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी ज्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. स्वत: अंध असतांनाही ज्यांनी संपूर्ण देशाला संगीताचा प्रकाश दाखविला.ज्यांनी भारतभ्रमण करुन विविध ग्रंथांचे लेखन केले. स्वर लिपीचा शोध लावून ज्यांनी संगीत शिक्षण सुलभ केले. असे थोर कलावंत म्हणजेच पं.वि.दि.पलुस्कर होय. त्यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्याच्या आधारे घेता येईल.

२) भारत भ्रमण -

मिरजेहून सातारा, बडोदा असे करत त्यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानात प्रवास केला. अनेक ठिकाणी त्यांच्या मैफली झाल्या. भारतात प्रवास करीत असतांना त्यांच्या लक्षात आले की, संगीत हे खालच्या वर्गापूरते मर्यादित राहिले आहे. म्हणून त्यांनी गाण्यातून शृंगार रस काढुन टाकला.

3) º´É®Ê±É{ÉÒSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ -

{ÉÊbiÉVÉÒ ¦ÉÉ®iÉ §É¨ÉhÉ EÒ®ÒiÉ +Ê±ÉMÉf ªÉlÉ +É±É. iÉlÉ BEÒÉ xÉÉÊ{ÉiÉÉxÉ EÒÉ½Ò vÉ{Én ¨½hÉxÉ nÉJÉÊ´É±ÉÒ. ®ÉMÉÉSÉ Ê´É´ÉSÉxÉ EÒ®hÉÉ® EÒÉ½Ò ¶±ÉÉEÒ½Ò ¨½hÉxÉ nÉJÉÊ´É±É. iÉ´½É {ÉÊbiÉVÉÒSªÉÉ ±ÉlÉÉiÉ +É±É EÒÒ +É{ÉhÉ ªÉÉ¤ÉÉ¤ÉiÉÒiÉ+bÉhÉÒ +É½ÉiÉ. iÉºÉSÉ iªÉÉEÒÉ³ÉiÉ MÉ¯ûSÉ nÉ¹É ºÉrÉ Ê¶É¹ªÉÉxÉÉ Îº´ÉEÒÉ®É´É ±ÉÉMÉÉªÉSÉ. MÉ¯ûxÉÉ ¶ÉEÒÉ Ê´ÉSÉÉ®hªÉÉSÉÒ ºÉÉªÉ xÉ´½iÉÒ. +¶ÉÉ ªÉÉ MÉ¯û-Ê¶É¹ªÉ {É®{É®iÉÒ±É nÉ¹ÉÉSÉ ÊxÉ´ÉÉ®hÉ EÒ®É´É +ºÉ iªÉÉxÉÉ ´ÉÉ]±É. ªÉÉiÉxÉSÉ iªÉÉxÉÒ º´É®Ê±É{ÉÒSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ EÒ±ÉÒ. iÉÒ {Éf {É.{É±ÉºEÒ® º´É®Ê±É{ÉÒ ¨½hÉxÉ |ÉÊºÉr ZÉÉ±ÉÒ.

४) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना -

५ मे, १९०१ रोजी पंडितजींनी गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली. परीक्षा पद्धतीनुसार अभ्यासक्रम तयार केला. स्वरलिपीची निर्मिती केली. ग्रंथालय व वाद्यांचा संग्रह केला. वाद्य दुरुस्तीचा कारखाना सुरु केला. स्त्रियांना संगीत शिकता यावे यासाठी त्यांनी स्वतंत्र शाखा सुरु केल्या.

5) {ÉÊbiÉVÉÓSÉ ®É¹]ÅÉ¨É -

{ÉÊbiÉVÉÒ ®É¹]¦ÉHÒ ½ÉiÉ. º´ÉÉiÉjªÉ±Éf¬ÉiÉ iªÉÉxÉÒ ¨ÉÉ±ÉÉSÉ ªÉÉMÉnÉxÉ

Ên±É iÉ Ê]ü³ÉEò ´É MÉÉvÉÖVÉÖSÉ ¦ÉHò ½ÉiÉ."´Én ¨ÉÉiÉ®¨É' ½É JÉ®É º´ÉÉiÉjªÉ±ÉfÂ¬ÉiÉÖ±É |É®hÉÉ ¨ÉjÉ ½ÉiÉÉ. {É®iÉ <0ÉVÉÉ¤É®É¤É®SÉ EòÉOÉº¨ÉvªÉ ºÉ r É "´Én ¨ÉÉiÉ®¨É' ¨½hÉÉªÉ±ÉÉ Ê´É®ÉvÉ ½ÉiÉÉ. {É®iÉ ªÉÉ Ê´É®ÉvÉÉ±ÉÉ xÉ VÉ¨ÉÉxÉiÉÉ iªÉÉxÉÖ "´Én ¨ÉÉiÉ®¨É' ¨½hÉxÉ nÉJÉÊ´É±É. º¦ÉSªÉÉ ¶É´É]õ "´Én ¨ÉÉiÉ®¨É' ¨½hÉhªÉÉSÉÖ |ÉlÉÉ iªÉÉxÉÖSÉ ºÉ¯û Eò±ÉÖ. ªÉÉ´É¯ûxÉ iÉ ºÉSSÉ ®É¹]õ¦ÉHò ½ÉiÉ ½ ÊnºÉxÉ ªÉiÉ.

६) ग्रंथसंपदा -

१) संगीत बालप्रकाश	6) ÆÖ¸ü
२) संगीत बालबोध	७) गीतावळी
३) राष्ट्रीय संगीत	८) भजन अमृत लहरी
४) राग प्रवेश	9) ²ÖÖ»ÖÖ¤üµÖ
५) व्यायाम संगीत	१०) संगीत अमृत प्रवाह

7) ׿ÖÂµÖ -

१) पं.ओंकारनाथ ठाकूर	५) पं. शंकरराव बोडस
२) पं. विनायकबुवा पटवर्धन	६) पं. लक्ष्मणराव बोडस
३) पं. नारायणराव व्यास	7) ¯ÖÖ. ²ÖÖ.†Ö¸ü. ¤ü¾Ö−Ö¸ü
४) पं. वि.अ.कशाळकर	८) पं. शंकरराव सप्रे.

8) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

पंडितजींच्या स्मृती कायम ठेवण्यासाठी राष्ट्राने व समाजाने त्यांना श्रद्धांजली वाहिली. मुंबई येथील महापालीकेच्या ऑपेरा हाऊस जवळील चौकाला पं. वि.दि. पलुस्कर चौक असे नांव दिले. १९७३ साली केंद्रसरकारने पोष्टाचे तिकीट काढुन त्यांना श्रद्धांजली वाहिली. आजही संपूर्ण देशात त्यांच्या पुण्यतिथी निमित्त संगीत महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. अशा महान कलावंतास माझे कोटी कोटी प्रणाम.

---

(४) पं. पन्नालाल घोष यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर - १) प्रस्तावना : महाभारत काळात श्रीकृष्णाने आपल्या मधुर बासरीने जसे गायी गोपीकांना मंत्रमुग्ध केले. त्याच प्रमाणे आधुनिक युगात पं. पन्नालाल घोष यांनी आपल्या बासरीवादनाने संपूर्ण भारतीयांना वेड

लावले. साथ संगतीपुरते मर्यादित असलेल्या बासरी या वाद्याला त्यांनी स्वतंत्र वादनाचा दर्जा प्राप्त करुन दिला. अशा थोर बासरीवादकाच्या जीवन चरित्राचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) वादनशैली -

घोष बाबुंच्या वादनात मुलायमपणा होता. विविध शास्त्रीय संगीत प्रकारांबरोबरच ते उपशास्त्रीय व लोकधुनी तयारीने वाजवित असत. सोप्या रागांबरोबरच ते मारवा, दरबारी असे गंभिर प्रवृत्तीचे राग वाजवित असत. तिन्ही सप्तकात ते वादन करीत असत. सप्तक बदलतांना कुठेही खंड पडत नसे. त्यांचे वादन ऐकून श्रोते मंत्रमुग्ध होत असत.

3) ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö “ÖÖÂÖ ¾Ö ×“Ö¡Ö¯Ö™ü :

पं. पन्नालाल घोष यांनी वयाच्या १४ व्या वर्षी चित्रपट क्षेत्रात पदार्पन केले. ‘–Ö»ÖÖ’ या चित्रपटात त्यांनी सहाय्यक संगीत निर्देशक म्हणून काम केले. तर ‘¯Ö»ÖßÃÖ’, ‘अंजान ÃÖ¾ÖÖ»Ö’, ’आंदोलन’, ‡Ÿµ֖¤üß चित्रपटांना त्यांनी संगीत दिले. त्यांना संगीत दिग्दर्शक म्हणून खरी ¯Ö×ÃÖ¨üß ×´ÖôûÖ»Öß ŸÖß ‘¾ÖÃÖŸÖ’ या चित्रपटापासून.

४) संशोधन कार्य -

लहानपनापासूनच घोषबाबु विविध बासऱ्या तयार करायचे. बासरीच्या आकारात बदल केला तर स्वरांचे गांभिर्य व माधुर्य वाढते हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी सहा छिद्रांऐवजी सातवे छिद्र बासरीला पाडले. हे त्यांचे संशोधनच होय. त्यामुळे बासरीला पूर्ण वाद्याचे रुप आले. त्यांनी दिपावली जयंत, चंद्रमौली, नुपूरध्वनी इ. रागांची निर्मिती केली. कलिंग विजय व ऋतुराज या वाद्यवृंदांच्या रचनाही त्यांनी केल्या.

५) योगदान -

1) १९३६ - बंगाल परिषदेत बासरीवादन व प्रथम परितोषिक
2) १९३८ - छाऊ नृत्य मंडळीत संगीत दिग्दर्शक म्हणून कार्य
3) - वाद्यवृंदात बासरीला स्थान मिळवून दिले.
4) - अनेक चित्रपटांना संगीत दिले.
5) - श्री भैरवी, यमन, मारवा, हंसध्वनी, खमाज, पिलु अशा
6) - रागातील ध्वनीफिती तयार केल्या.
7) - अनेक विदेशी दौरे केले.

6) ׿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ -

पं.पन्नालाल घोष हे उत्तम बासरीवादक तर होतेच परंतु ते आदर्श गुरुही होते. त्यांनी अनेक शिष्य तयार केले. यामध्ये देवेंद्र मुर्डेश्वर,हरिपाद चौधरी,रघुनाथ सेठ, प्रकाश वढेरा, इ.शिष्यांचा समावेश करता येईल.

7) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

ज्यांनी बासरी या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली, ज्यांनी रसिकांना बासरीवादनाची आवड निर्माण करुन दिली, ज्यांनी बासरी वादनात संशोधन केले. असे पं. पन्नालाल घोष अवेळीच म्हणजे वयाच्या ४९ व्या वर्षीच आपल्यातून निघून गेले. तो दिवस होता २० एप्रिल, १९६० त्यांच्या निघून जाण्याने संगीत विश्व पोरके झाले.

---

(५) उस्ताद अब्दुल करिमखाँ यांचे सांगीतिक कार्य

^¢Ö¸ - १) प्रस्तावना : ग्वाल्हेर घराणा म्हटल्यानंतर पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, जयपूर घराणा म्हटल्यानंतर उ.अल्लादिया खाँ , आग्रा घराणा म्हटल्यानंतर उ.फैय्याजखाँ हे आपल्या डोळ्यासमोर दिसतात. त्याचप्रमाणे किराणा घराणा म्हटल्यानंतर उस्ताद अब्दुलकरिमखाँ हे आपल्या डोळ्यासमोर उभे रहातात. महाराष्ट्रात ज्यांनी किराणा घराण्याचा प्रचार व प्रसार केला असे थोर कलावंत उ.अब्दुल करीम खाँ यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

२) आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना -

१८९८ साली खाँ साहेब महाराष्ट्रात आले. त्यांची कीर्ती महाराष्ट्रभर पसरली. १९१३ साली त्यांनी आर्य संगीत विद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयातून त्यांनी विद्यार्थ्यांना खुल्या दिलाने विद्यादान केले. ते विद्यार्थ्यांना विविध वाद्य वादनाचे शिक्षण द्यायचे. गरीब विद्यार्थ्यांना ते मोफत शिकवायचे. अनेक मैफलीत ते शिष्याना संधी द्यायचे.

3) ºÉ¶ÉÉvÉxÉ –

=.+¤nÖ±É EòÊ®Ö¨É JÉÉ ½ BEò =kÉ¨É MÉÉªÉEò ´É ´ÉÉnEò iÉ® ½ÉiÉSÉ {É®iÉ iÉ ºÉ¶ÉÉvÉEò½Ò ½ÉiÉ. ºÉMÉÒiÉÉSÉ ÉSÉiÉxÉ EòÒ¯ÚxÉ iªÉÉxÉÒ EòÉ½Ò |ÉPÉÉiÉ पाडले. तंबोऱ्याची पहिली तार निषादाला लावण्याचा प्रघात त्यांनीच {ÉÉb±ÉÉ. 22 ¸ÉiÉÒSÉÉ iªÉÉxÉÒ ºÉI¨É +¦ªÉÉºÉ Eò±ÉÉ. C±É¨É] ´É ®É.´É.n´É±É

ªÉÉSªÉÉ ¤É®Éà¤É®ÒxÉ iªÉÉxÉÒ ºÉMÉÒiÉÉiÉ ºÉ¶ÉÉvÉxÉ Eò±É. iªÉÉSªÉÉ ºÉÉ¤ÉiÉ JÉÉ. ºÉÉ½¤É |ÉÉiªÉÉIÉEò ºÉÉn® Eò®ÒiÉ +ºÉiÉ.

4) +ÉnÌ¶É MÉ¯Ú -

JÉÉ. ºÉÉ½¤É Ê¶É¹ªÉÉ´É® ¨É±ÉÉ|É¨É ÉÉhÉ |É¨É Eò®ÒiÉ +ºÉiÉ. MÉ®Òo ´É ½ÉiÉEò¯Ú Ê´ÉtÉlªÉÉÇSÉÉ JÉSÉ iÉ º´ÉiÉ: Eò®ÒiÉ +ºÉiÉ. "ºÉ® MÉªÉÉ iÉÉ ºÉ® MÉªÉÉ, iÉÉ±É MÉªÉÉ iÉÉ ¤ÉÉ±É MÉªÉÉ" ½É ¨ÉjÉ iªÉÉxÉÒ Ê¶É¹ªÉÉxÉÉ Ên±ÉÉ. ¨Ép ºÉÉvÉxÉÉEòb ±ÉI nhªÉÉºÉÉ`Ò iÉ Ê¶É¹ªÉÉxÉÉ ºÉÉMÉÉªÉSÉ. JÉ±ªÉÉ Ên±ÉÉxÉ ´É ºÉf³ ½ÉiÉÉxÉ Ê´ÉtÉnÉxÉ Eò®hÉÉ® iÉ BEò¨É´É ¨ÉºÉ±ÉÒ¨É Eò±ÉÉ´ÉiÉ +ºÉÉ´ÉiÉ.

५) आवडीचे राग -

खाँ साहेब सर्वच राग रंगवित असत. भैरव, ललत, जौनपुरी, तोडी, भिमपलास, मारवा, पटदीप, मुलतानी, यमन, भूप, बिहाग, बागेश्री, मालकंस, इ. राग त्यांच्या विशेष आवडीचे होते. श्रोत्यांच्या आवडीनुसार ते इतरही राग गात असत. त्यांनी अभोगी व सावेरी सारखे राग दक्षिण संगीतातुन उत्तर हिंदुस्थानी संगीतात आणले.

६) लोकप्रिय गीते -

ŸµÖÖ“µÖÖ 'सजन तुम काहे को नेहा लगाये', 'जमुनाके तीर', 'पियाबिन आवत नाही चैन' इ. रेकॉर्ड्स लोकप्रिय झाल्या 'गोपाला मेरी करुणा क्यों नही आवे', हे भजन ते गात असत. ठुमरी, दादरे, भजना बरोबरच ते नाट्यगीते ही गात असतं. त्यांनी गायिलेली 'उगीच का कांता', 'दे हाता शरणागता' ही नाट्यगीते अजरामर झाली.

7) ׿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ -

१) सवाई गंधर्व	२) विश्वनाथबुवा जाधव
3) ¤¿Ö¸£Ö²Ö¾ÖÖ ´ÖÖê	४) बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी
५) अनंतराव गाडगीळ	६) रोशन आरा बेगम
७) सुरेशबाबु माने	८) हिराबाई बडोदेकर
९) बळवंतराव रुकडीकर	१०) शमसुद्दीन खाँ

8) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

खाँ साहेब आपल्याला सोडून गेले तरी त्यांच्या मधूर ध्वनीमुद्रीका आजही उपलब्ध आहेत. त्या ऐकतांना खाँ साहेब आपल्यातच असल्याचा भास होतो. त्यांना कोटी कोटी प्रणाम.

(६) उ. अलिअकबर खाँ यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर - १) प्रस्तावना - सतार या वाद्याला पं. रविशंकरांनी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तर व्हायोलिन हे वाद्य पं. गजाननबुवा जोशी यांनी नावारुपाला आणले. संतुराच्या झंकारातून पं. शिवकुमार शर्मा यांनी सर्वांच्या ह्रदयातील तारा छेडलेल्या. त्याचप्रमाणे सरोद या वाद्याला जगभरात प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कार्य उ. अलिअकबर खाँ यांनी केले. महान सरोद वादक उ. अलिअकबर खॉ यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्दयांच्या आधारे घेता येईल.

२) योगदान -

वयाच्या १४ व्या वर्षीच खाँ साहेबांनी अलाहाबाद संगीत सम्मेलनात भाग घेतला. तेथे 'गौरी मंजीरी' ही रचना त्यांनी सादर केली. त्यांनी उदय शंकर यांच्या छाऊ नृत्य मंडळीत प्रवेश घेतला. पं. रविशंकर यांच्या सतार वादनाबरोबर त्यांनी सरोदवादनाची जुगलबंदी करुन श्रोत्यांची दाद मिळविली. त्यांनी सरोद वादनाच्या माध्यमातून भारतीय संगीत परदेशात ¯ÖÖÆü“Ö×¾Ö»Ö.

३) वादन शैली -

खाँ साहेबांच्या वादनात माधुर्य दिसून यायचे. जोड, झाला व मिजराबीचे संचलन अचूक असायचे. सौदर्य शास्त्राचा अभ्यास करुनच ते वादन करायचे. तालात व लयीत ते पक्के होते. रुपक व तीनताल हे त्यांचे आवडीचे ताल होते. त्यांच्या वादनात नजाकत दिसून यायची. त्यांच्या वादन शैलीचे यहुदी मेनुहिन यांनी सुध्दा कौतूक केले.

४) राग - चित्रपट व संस्था -

त्यांनी 'चंद्रनंदन' या रागाची निर्मिती केली तर 'गौरीमंजीरी' Æüß नवीन वाद्य वृंदाची रचना केली. त्यांनी 'गौरी', 'नटमंजीरी', '´Ö“ÖÖ¾Öß', '»ÖÖ•Ö¾ÖŸÖß', 'ØÆü›ÖÖ»Ö´Ö', 'अलगिरी' इत्यादी राग प्रचारात आणले. '†Ö×¬ÖµÖÖ', 'क्षधित पाषाण' अशा चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन त्यांनी केले. संगीताचा प्रचार व्हावा यासाठी त्यांनी कलकत्ता व कॅलिफोर्निया येथे 'अलिअकबर खाँ कॉलेज ऑफ म्युझिक' या संस्थेची स्थापना केली.

५) मानसन्मान -

१) अमेरिकन टेलिव्हीजनवर कार्यक्रम करणारे पहिले भारतीय.
२) १९६३ - संगीत कला अकादमीचा पुरस्कार
३) १९६७ - पद्मभुषण (भारत सरकार)
४) १९९० - कालिदास पुरस्कार (मध्यप्रदेश सरकार)
५) १९९६ - ग्रॅमी आवार्ड
६) १९९८ - स्वरालय पुरस्कार

6) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¦ÖµÖ -

१) निखिल बॅनर्जी
२) शिशिर कणाधर चौधरी
३) शरण राणी माथूर
४) क्षिप्रा बॅनर्जी
५) वीरेन बॅनर्जी
6) ×¤»ÖßÖ ²ÖÃÖ

7) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö -

ज्यांनी सरोद या वाद्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली, ज्यांनी भारतीय संगीत जगभरात पोहंचविले असे महान सरोदवादक उ. अलिअकबर खाँ हे आयुष्याच्या अखेरीस अमेरिकेत वास्तव्यास होते. तेथे राहुन ते भारतीय संगीताचा प्रचार करीत होते. अशा या थोर कलावंताचे २००९ रोजी अमेरिकेतील सॅनफ्रॅन्सीस्को येथे निधन झाले.

---

(७) पं. गजाननबुवा जोशी यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर : १) प्रस्तावना - शहनाई म्हटले की, उ. बिस्मिल्ला खाँ, सतार म्हटले की,पं. रविशंकर, बासरी म्हटले की, उ. अलिअकबर खाँ, हार्मोनियम म्हटले की, पं. गोविंदराव टेंबे आपल्या डोळयासमोर दिसतात. तसेच व्हायोलिन म्हटल्यानंतर पं. गजाननबुवा जोशी यांचे नाव आपल्यासमोर येते. व्हायोलिन व गायनात ज्यांनी नाव कमावले असे महान कलावंत पं. गजाननबुवा जोशी यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे 'ÖŸÖÖ µÖê‡»Ö.

२) गायन व वादन शैली -

पं. गजाननबुवा व्हायोलिन वादनाबरोबरच गायन सुध्दा करायचे. त्यांनी ग्वाल्हेर, जयपूर व आग्रा घराण्याची तालिम घेतली होती. त्यामुळे

श्रोत्यांना घरंदाज गायन-वादन ऐकण्याचा योग यायचा. ते अवघड राग सुध्दा सहज गात असत. तीनताल, झुमरा व तिलवाडा हे त्यांच्या आवडीचे ताल होते. त्यांच्या गायन-वादनात कल्पकता होती. त्यांचे वादन गायकी अंगाने व्हायचे. ते व्हायोलिन मधून गात आहेत की काय असा भास व्हायचा.

3) संगीताचे कार्य -

त्यांनी मुंबई व दिल्ली आकाशवाणी केंद्रावर संगीत निर्देशक म्हणून काम केले. तसेच लखनऊ, इंदूर आकाशवाणी केंद्रावर सल्लागार म्हणून कार्य केले. अनेक आकाशवाणी केंद्रावरुन त्यांचे गायन-वादन प्रसारित झाले. ते आकाशवाणीचे '†' श्रेणीचे कलावंत होते. मुंबई विश्वविद्यालयात त्यांनी प्रोफेसर म्हणून कार्य केले. '†µÖÖ¬µÖ"ÖÖ ¸Ö•ÖÖ' µÖÖ चित्रपटात त्यांनी व्हायोलिनचे पार्श्वसंगीत दिले.

4) +ÉnÌ¶É MÉ°ü -

{É.MÉVÉÉxÉxÉ¤É´ÉÉ ½ =kÉ¨É ´ÉÉnEò ´É MÉÉªÉEò iÉ® ½ÉiÉSÉ {É®iÉ iÉ BEò +ÉnÌ¶É MÉ¯û ºÉ rÉ ½ÉiÉ. MÉÉªÉxÉ ºÉ¨ÉÉVÉ {ÉhÉ ªÉlÉ iªÉÉxÉÒ MÉÉªÉxÉ-´ÉÉnxÉÉSÉ Ê¶ÉIÉEò ¨½hÉxÉ EòÉªÉ Eò±É. "Ê¶É1ªÉÉSÉ ªÉ¶É ½ MÉ¯ûSÉ ªÉ¶É' +ºÉ iÉ ¨½hÉiÉ. ¤É´ÉÉxÉÒ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ ´ªÉ´ÉºÉÉªÉ Eò±ÉÉ {É®iÉ ´ªÉÉ{ÉÉ® Eò±ÉÉ xÉÉ½Ò. ºÉMÉÒiÉÉSÉ Ê¶ÉIÉhÉ PÉhªÉÉSÉÒ <SUÉ +ºÉ±É±ªÉÉ Ê´ÉtÉlªÉÉxÉÉ {ÉÉ½xÉ iªÉÉxÉÉ ºÉ¨ÉÉvÉÉxÉ ´ÉÉ]ÉªÉSÉ. iªÉÉxÉÒ Ê¶É1ªÉÉxÉÉ EòÉhÉiªÉÉ½Ò BEòÉ PÉ®ÉhªÉÉSÉ Ê¶ÉIÉhÉ PªÉÉ +ºÉÉ +ÉOÉ½ vÉ®±ÉÉ xÉÉ½Ò. Ê´ÉtÉlªÉÉxÉÉ ZÉ{É±É iÉ Ê¶ÉIÉhÉ PÉhªÉÉSÉ º´ÉiÉjªÉ iªÉÉxÉÒ Ên±É ½ÉiÉ.

5) Ìशवानंद संगीत प्रतिष्ठानची स्थापना : -

स्वामी शिवानंद हे त्यांचे आध्यात्मीक गुरु होते. स्वामींनी त्यांना 'तु गायनाचार्य होशील' असा आशीर्वाद दिला होता. गुरुचे स्मरण रहावे म्हणून गजानन बुवांनी 'शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानची' स्थापना केली. या माध्यमातून त्यांनी अनेक कलावंताच्या गायन-वादनाचे कार्यक्रम घडवून आणले. संगीत सेवेसाठीच हे प्रतिष्ठान सुरु केले होते.

6) ׿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ -

१) वा. वि. केतकर	२) त्रिंबक तारे
३) मधुकर कानिटकर	४) श्रीधर पार्सेकर
५) जयश्री पाटकर	६) उल्हास कशाळकर
7) ÃÖ×-Ö¸ü ¤ÖÖŸÖÖ¸ü	८) शुभदा पराडकर
९) विकास कशाळकर	१०) वीणा सहस्त्रबुद्धे
११) मधुकर जोशी	१२) मालीनी जोशी

७) पुरस्कार -

१) १९७२ व १९७७ संगीत नाटक आकादमीचा पुरस्कार
२) सुर सिंगार संसदेचा तंत्रविलास पुरस्कार
३) १९७० - एकसष्टी निमित्य भव्य सत्कार
४) १९८७ तानसेन पुरस्कार (मध्यप्रदेश सरकार)

8) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

व्हायोलिन वादना बरोबरच ज्यांनी गायन क्षेत्रात नावलौकीक मिळविला, ज्यांनी विविध घराण्याची गायकी आत्मसात केली, ज्यांनी देशाला अनेक शिष्य दिले. अशा थोर कलावंताचे १८ जून, १९८७ रोजी मुंबई येथे निधन झाले. अशा थोर कलावंतास विनम्र अभिवादन.

---

(८) पं. वि.ना भातखंडे यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर : १) प्रस्तावना - स्वर, ताल व लय हे माणसाच्या जगण्याचं वैभव. हे वैभव अनेक थोर कलावंतांनी प्राणपणाने जपले. त्यांनी अखंड परिश्रम करुन भारतीय संगीताला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. या थोर कलावंतामध्ये पं. वि. दि. पलुस्कर व पं. वि.ना. भातखंडे यांचा उल्लेख करावा लागेल. या दोघांपैकी पं. विष्णु नारायण भातखंडे यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्दयांच्या आधारे घेता येईल.

2) ¦ÉÉ¹ÉÉ +ÉiªÉºÉÉiÉ Eò±ªÉÉ -

ºÉMÉÒiÉÉiÉÒ±É ºÉ¨ÉºÉªÉÉ ºÉÉbÊ´ÉhªÉÉºÉÉ`Ò ¨É¤É<iÉ ¤ÉºÉxÉ ºÉºEòiÉ ÒÉIÉÉSÉ ´ÉÉSÉxÉ Eò¯ûxÉ ¦ÉÉMÉhÉÉ® xÉÉ½Ò. ¨½hÉxÉ iªÉÉxÉÒ +xÉEò ¦ÉÉ¹ÉÉ +ÉiªÉºÉÉiÉ Eò±ªÉÉ. ºÉºEòiÉ, ¨É®É`Ò, É½nÒ ´É <ÒÉVÉÒ ºÉÉ¤ÉiÉSÉ iªÉÉxÉÒ MÉVÉ®ÉIÉÒ, iÉÉ¨ÉÒ³ý, ¤ÉMÉÉ±ÉÒ, {ÉÉ®ºÉÒ, iÉ±ÉMÉ <. ¦ÉÉ¹ÉÉ Ê¶ÉEòxÉ PÉiÉ±ªÉÉ. ªÉÉ ¦ÉÉ¹ÉÉSÉÉ ={ÉªÉÉMÉ iªÉÉxÉÉ ¦ÉÉ®iÉ§É¨ÉhÉ Eò®iÉÉxÉÉ ZÉÉ±ÉÉ. +xÉEò |ÉÉiÉÉiÉÒ±É Ê´ÉuÉxÉÉ¶ÉÒ SÉSÉÉ Eò®hªÉÉºÉÉ`Ò ªÉÉ ¦ÉÉ¹ÉÉ ={ÉªÉHò `®±ªÉÉ. iªÉÉSÉ iªÉÉxÉÉ Ê´ÉÉ´ÉvÉ ¦ÉÉ¹ÉiÉÒ±É ÒÉIÉÉSÉ ´ÉÉSÉxÉ Eò®iÉÉ +É±É.

३) भारत भ्रमण -

ग्रंथाचे वाचन करुन संगीतातील समस्या सुटणार नव्हत्या. म्हणून त्यांनी भारतात प्रवास करायला सुरुवात केली. १९०४ मध्ये त्यांनी उत्तर भारताचा प्रवास केला. या प्रवासात त्यांनी बरीच माहिती जमा केली. त्यांनी विविध ग्रंथालयांना भेटी दिल्या. अनेक अप्रचलित रागातील बंदीशी मिळविल्या. त्या आधारे भारतीय संगीत हे भारतीय आहे हे सिध्द केले.

४) संशोधन/ दहा थाटांची निर्मिती -

पंडितजींचा दक्षिणेत प्रवास चालु असतांना त्यांची पं. व्यंकटमुखी यांची भेट झाली. त्यांच्याकडून पं. भातखंडे यांनी ७२ थाटांची माहिती मिळविली. या थाटातून त्यांनी १० थाटांची निर्मिती केली.

1) x²Ö»ÖÖ¾Öô»Ö   २) खमाज   ३) कल्याण
४) काफी   5) †ÖÃÖÖ¾Ö¸ß   6) ŸÖÖ›ß
7) ¯Öã¾Öá   8) ´ÖÖ¸¾ÖÖ   9) ³Ö¸¾Ö
10) ³Ö¸¾ÖÛß

५) संगीत विद्यालये :

१) भारतीय संगीत विद्यालय (बडोदा)
२) होळकर स्टेट संगीत महाविद्यालय (इंदोर)
३) माधव संगीत विद्यालय (ग्वाल्हेर)
४) शारदा संगीत मंडळ (जांभूळवाडी, मुंबई)
५) मॅरीस कॉलेज ऑफ इंडियन म्युझिक (लखनौ)

6) x¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ - १) पं. श्रीकृष्ण रातंजनकर   2) ¸Ö•ÖÖ³ÖµÖÖ ¯Ö"¾ÖÖ»Ö
3) ¯Ö. x¤»Öß¯Ö"Ö¦ ²Ö¤ß   4) ²ÖÖ¤ß»ÖÖ»Ö ¿Ö´ÖÖ
5) xÆ¸Ö²ÖÖ‡ •Ö¾Æ¸ß   6) Æ´Ö¦»ÖÖ»Ö ¸ÖµÖ ‡.

७) संगीत परिषदा :

1) १९१६ मध्ये बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड यांच्या साहयाने पहिली संगीत परिषद घेण्यात आली.
2) १९१८ मध्ये नवाब अली साहेब यांच्या मदतीने दुसरी संगीत परिषद x¤»»Öß µÖê£Öê –Öê»Öß.
3) १९१९ मध्ये रामनगर संस्थानचे महाराज यांच्या साहयाने तिसरी संगीत परिषद बनारस येथे पार पडली.
4) १९२४ मध्ये राय उमानाथ यांच्या साहयाने चौथी संगीत परिषद बनारस येथे घेण्यात आली.

८) ग्रंथ संपदा :

१) श्रीमल्ललक्षसंगीतम (संस्कृत)   २) हिंदुस्थानी संगीत पध्दती
३) अभिनव राग मंजीरी (संस्कृत)   ४) अभिनव मंजीरी (संस्कृत)
५) हिंदुस्थानी संगीत पध्दती   ६) अष्टोत्तर शतताल लक्षणम्
७) लक्षणगीत संग्रह   ८) गीत मालिका भाग - २३
९) पारिजात प्रवेशिका   १०) राग विबोध प्रवेशिका
११) हृदय कौतुक   १२) हृदय प्रकाश

९) टोपन नावे :

पंडितजींनी संस्कृत ग्रंथ '"ŸÖÖ¸¡Ö×›ŸÖ' या नावाने लिहीले. x"Ö•ÖÖÃÖÖŠß '"ŸÖÖ¸¡' ¾Ö 'हररंग', हिंदुस्थानसंगीत ¯Ö¬¤ŸÖßÃÖÖŠß ¯Ö.'विष्णुशर्मा' तर काही ग्रंथ '³ÖÖ¸«Ö•Ö'¾Ö 'मंजीरीकार' या टोपन नावाने लेखन केले.

10) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

१९६१ साली पंडिजींच्या १०१ व्या जन्मसाला निमित्त केंद्र सरकारने पोष्टाचे तिकीट काढून त्यांना एका अर्थाने श्रध्दांजली अर्पण केली. या थोर कलावंताचे नाव भारतीय संगीताच्या इतिहासात कायमचेच कोरले गेले. त्यांना विनम्र अभिवादन

---

(९) उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर : १) प्रस्तावना - लग्न समारंभ असो की कोणताही सार्वजनिक कार्यक्रम तेथे शहनाईचा सुर निनादत असतो. लोकधुनी पुरत मर्यादित असलेले हे वाद्य उ. बिस्मिल्ला खाँ यांच्या स्पर्शाने पावन झाले. शास्त्रीय अंगाने दुर्लक्षित असलेल्या या वाद्याला त्यांनी भारतरत्नांचा मुकूट चढविला. त्यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) एक आदर्श गुरु -

उ. बिस्मिल्ला खाँ शिष्यांवर मुलांप्रमाणे प्रेम करायचे. शिष्य त्यांना गुरुदेव असे म्हणायचे ते नेहमीच म्हणायचे, ''शागिर्दोका एक पैसा

भी हम नही खाते.'' पैसे घेणे त्यांना आवडत नसे. कार्यक्रमाची बिदागी घेतो पण विद्येचे दानच करतो असे ते म्हणायचे. ते एखादी गोष्ट दहावेळा समजावून सांगायचे. पण अकराव्यांदा ती त्याला यायलाच हवी. ते शिष्यांच्या थोबाडीत मारायला सुध्दा मागेपुढे पहायचे नाहीत.

3) µÖ¿ÖÃ¾ÖßÖÖ -

उ. बिस्मिल्ला खाँ यांचा पहिला कार्यक्रम १९२६ साली अलाहाबाद येथे झाली. पहिल्याच कार्यक्रमापासून त्यांना लोकप्रियता मिळाली. परदेशातुनही त्यांना निमंत्रणे येऊ लागली. वयाच्या २२ व्या वर्षी ऑल इंडिया रेडिओवर त्यांचा कार्यक्रम प्रसारित झाला. पं. व्ही.जी. जोग यांच्या व्हायोलिन वादनाबरोबर त्यांनी शहनाईची जुगलबंदी केली. या ध्वनीफिती अत्यंत लोकप्रिय झाल्या. 'गुंज उठी शहनाई' या चित्रपटात त्यांनी शहनाई वादन केले.

४) पुरस्कार -

१) १९५६ - संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार
२) १९६१ - पद्मश्री (भारत सरकार)
३) १९६३ - अखिल भारतीय शहनाई चक्रवर्ती (एन.सी. ओ.)
४) १९६५ - तानसेन पुरस्कार
५) १९६८ - पद्मभुषण (भारत सरकार)
६) १९८० - पद्मविभुषण (भारत सरकार)
७) १९९५ - संगीत नाटक अकादमीचा राष्ट्रपती पुरस्कार
८) २००१ - भारतरत्न (भारत सरकार)

5) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

खाँ साहेबांनी रसिकांना ७५ वर्षे सनई ऐकविली. आजही कुठेतरी सनई वाजली की खाँ साहेबांची आठवण येते. त्यांच्या निघून जाण्याने सनई मुक झाली. ते आजही आपल्यात असायली हवे होते असे साऱ्यांनाच वाटते. अशा महान कलावंतास भावपूर्ण श्रध्दांजली.

---

(१०) पं. रविशंकर यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर : १) प्रस्तावना - 'ÃÖÖŸÖÖ¸' तंतुवाद्यातील एक आग्रगण्य वाद्य ! जीचे

स्वर ऐकताच सारे वातावरण आनंदी होते. सतारीच्या झंकाराने सर्वांच्या हृदयातल्या तारा छेडल्या जातात. अशा वाद्याला भारतरत्नाचा मुकूट चढविला. सतारीच्या माध्यमातून भारतीय संगीताला साऱ्या विश्वात ताठ मानेने उभे केले. असे महान कलावंत म्हणजेच पं. रविशंकर. यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्यांच्या आधारे घेता येईल.

२) योगदान -

पंडितजींच्या वादनशैलीमुळे त्यांना भारतात तर प्रसिध्दी मिळालीच परंतु परदेशात सुध्दा त्यांना लोकप्रियता मिळाली. त्यांनी आकाशवाणी केंद्रावरही नोकरी केली. भारतीय ऑर्केस्ट्रामध्ये त्यांनी सुधारणा घडवून आणल्या. त्यांच्या 'काली बदरीया', 'निर्झर', 'ˆÂÖÖ', 'रंगीनकल्पना' इत्यादी रचना लोकप्रिय झाल्या. त्यानंतर भारतीय संगीताचा प्रचार करण्यासाठी परदेशी दौरे सुरु केले. त्यांचे मेहुणे उ. अलिअकबरखाँ यांच्या सरोद वादनाबरोबर जुगलबंदी करुन त्यांनी श्रोत्यांची मने जिंकली.

३) राग निर्मिती -

पं. रविशंकरांनी '¯Ö¸¡´ÖÀ¾Ö¸ß', 'रंगेश्वरी', 'जनसंम्मोहिनी', '¸×ÃÖµÖÖ', 'चारुकेशी', '†×Æ¸¡ »Ö»ÖÝÖ' इत्यादी नवीन रागांची निर्मिती केली. या रागातील त्यांचे वादन भूप, दुर्गा, मालकंस रागाप्रमाणे आकर्षक व सहज ÃÖ¤¸¡ †ÃÖÝÖ.

४) संगीत दिग्दर्शन -

पंडितजींनी 'ÃÖÖ¸¡ •ÖÆÖÃÖ †“”Ö' ¾Ö 'अथ स्वागतम्' ‡Ÿµ֖֤ß गीतांना चाली लाऊन ही गीते अजरामर केली. त्यांनी '¯ÖÖ£Ö¸¡ ¯ÖÖ“ÖÖ»Öß', 'काबुलीबाला', 'अनुराधा', 'गोदाम', '´Öß¸Ö', 'धरती के लाल' µÖÖ चित्रपटांना संगीत दिले. '×¤¡ “Ö×¸¡™»Ö', 'द फ्ल्युट अॅण्ड दि अॅरो' ¾Ö 'गुरु' या इंग्रजी चित्रपटांना त्यांनी संगीत दिले.

५) शैक्षणिक कार्य -

१९६२ मध्ये पंडितजींनी 'किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक' µÖÖ ÃÖÓÃ£Ö“Öß स्थापना केली. त्यांनी 'कॅलिफोर्निया इन्स्टिट्युट ऑफ आर्ट' येथे काही काळ भारतीय संगीत विभागाचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी अमेरिकेत इन्सिनिटास येथे त्यांचे एक गुरुकूल स्थापन केले होते ज्यातून अनेक शिष्य भारतीय संगीताचा अभ्यास करीत होते.

6) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ -

१) उमाशंकर मिश्र	2) ¿Ö´Öß´Ö †Æü´Ö¤ü
3) •ÖµÖÖ ²ÖÖÃÖ	४) कार्तिक कुमार
५) गोपाळकृष्ण	६) शंकर घोष
7) ×¾Ö•ÖµÖ ¸üÖ‘Ö¾Ö¸üÖ¾Ö	८) जॉर्ज हैरिसन
९) भास्कर चंदावरकर	१०) अनुष्का शंकर

७) ग्रंथलेखन -

पंडितजींनी दोन आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहिले आहेत.

1) 'राग-अनुराग' 2) 'माय म्युझिक' माय लाईफ ही त्या ग्रंथांची नावे आहेत. त्यांची कन्या अनुष्का शंकर यांनी पं. रविशंकरांचे चरित्र लिहीले †ÖÆê. त्या ग्रंथाचे नाव '²ÖÖ¯Öß ´ÖÖµÖ »Ö¾Æü' †ÃÖ †ÖÆê.

८) पुरस्कार -

१) १९६७ - पद्मभूषण (भारत सरकार)
२) १९८१ - पद्मविभूषण (भारत सरकार)
३) १९८६ - राज्यसभेवर नियुक्ती
४) १९९२ - रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार
५) १९९३ - हावर्ड युनिव्हर्सिटी कडून डॉक्टरेट
६) १९९४ - कॅनडा युनिव्हर्सिटी कडून डॉक्टरेट
७) १९९९ - भारतरत्न (भारत सरकार)

9) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

खऱ्या अर्थाने कलाकार असलेल्या पं. रविशंकराचे संपूर्ण जगावर ऋण आहे. अशा थोर कलावंताचे १२ डिसेंबर २०१२ रोजी त्यांचे देहावसान झाले. त्यांना कोटी-कोटी प्रणाम !

---

(११) पं. गोविंदराव टेंबे यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर : १) प्रस्तावना - आयुष्य एकदाच मिळते. त्या आयुष्याचं सोनं करण्यासाठी काही थोर माणसं प्रयत्न करीत असतात. एकाच पध्दतीचे जीवन न जगता ती माणसं आयुष्यात विविध कार्य करुन जीवन सार्थक करुन घेतात. अशा माणसात पं. गोविंदराव टेंबे यांचा उल्लेख करावा

लागेल. त्यांनी आपल्या आयुष्यात हार्मोनियम वादक, संगीत दिग्दर्शक, सर्कस मॅनेजर, कारकून, लेखक अशी विविध कामे करुन आयुष्य सजविले. त्यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

२) शिवराज नाटक कंपनीची स्थापना -

पं. टेंबे यांनी सुरुवातीला बालगंधर्वाच्या नाटक मंडळीत संगीत दिग्दर्शक म्हणून काम पाहिले. त्यानंतर त्यांनी १९१५ मध्ये '×¿Ö¾Ö¸üÖ•Ö नाटक कंपनीची' स्थापना केली. या कंपनीच्या माध्यमातून त्यांनी 'वरवंचन' या नाटकात कृष्णकांचन व विद्याहरण या नाटकात कचाची भुमिका केली.

३) दिग्दर्शन -

पं. गोविंदरावांनी संगीताचा सुक्ष्म अभ्यास केला होता. याचा फायदा त्यांना पदांना चाली लावण्यासाठी झाला. 'मानापमान' या नाटकाला त्यांनी ठुमरी व कजरी या गीत प्रकाराच्या चाली लावल्या. त्या नाटकातील सर्वच पदे लोक्रिप्रीय झाली. त्यांनी 'मन रामी रंगले' या भजनालाही चाल लावली. अशा प्रकारे विविध नाटकातील नाट्यगीतांना त्यांनी संगीत दिले.

४) रंगमंचावर आणलेली नाटके -

पं. गोविंदरावांनी '×ÃÖ¬¤üÃÖÖÃÖÖ¸ü', चंद्रग्रहण, मृच्छकटीक, देशदीपक, संगीत भामीनी इत्यादी नाटके रंगमंचावर आणली. त्यांनी वरवंचन, संगीत पटवर्धन, वत्सलाहरण, द्रोपदी स्वयंवर, तुलसीदास इत्यादी नाटकाचे लेखन करुन ती नाटके रंगमंचावर आणली. त्यांनी सौभद्र व शाकुंतल या स्वरनाटीका रंगमंचावर आणल्या. तसेच त्यांनी जयदेव व महाश्र्वेता या सारखी नाटके ऑपेराच्या धरतीवर सादर केली.

५) ग्रंथ लेखन -

पं. टेंबे यांनी 'माझा जीवन व्यासंग', 'माझा संगीत व्यासंग' ¾Ö 'जीवन विहार' इत्यादी आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहीले. त्यांनी अल्लादिया खाँ यांचे चरित्र लिहीले. याच बरोबर त्यांनी 'कल्पनासंगीत' हा समीक्षा ग्रंथ लिहीला. या शिवाय अनेक संगीत मासिकातून त्यांनी मैफलीच्या वर्णनाचे लेखन केले.

६) वादनशैली -

शास्त्रीय संगीताचे नियम पाळूनच ते हार्मोनियम वादन करायचे. ते हार्मोनियम मधून गात आहेत की काय असे श्रोत्यांना वाटायचे. त्यांच्या

बोटात चपळपणा होता. त्यांचे ख्यालाचे वादन शांत, कल्पक व डौलदार वाटायचे. त्यांच्या भजनामध्ये भक्तरस दिसून यायचा. ते नाट्यसंगीत वाजवितांना तेथे रंगदेवता प्रकट व्हायची. ते उत्तम साथ करायचे. गमक, खटका, आलाप, ताना, मींड इत्यादी स्वरसौंदर्य ते जसेच्या तसे टिपायचे. त्यांनी हार्मोनियम या वाद्याला स्वतंत्र वादनाचा दर्जा प्राप्त करुन दिला.

7) µÖ¿ÖÃ¾ÖßÝÖö -

१९३५ मध्ये पुणे येथील नाट्यसम्मेलनाचे अध्यक्ष होण्याचा मान त्यांना मिळाला. भारतातील प्रमुख शहरात त्यांचे वादन झाले. या बरोबरच परदेशात सुध्दा त्यांना हार्मोनियम वादन करण्याची संधी मिळाली. '†ÖµÖÖ¬µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ' या पहिल्या बोलपटात भूमिका करण्याचा मान त्यांना मिळाला. त्याच बरोबर त्यांनी माया मच्छिंद्र व मीराबाई इत्यादी चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन केले. त्यांच्या हार्मोनियम वादनाच्या अनेक ध्वनीमुद्रिका ¯ÖÃÖÖ×¸ÜÝÖ –ÖÖ»µÖÖ.

8) ×¿ÖÂµÖ ÃÖ¯Ö¤ÖµÖ -

1) ¾ÖÃÖÝÖ ¤ÃÖÖ‡   २) गुंडोपंत वालावलकर   ३) व्ही.एन. पाबळकर इ.

9) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

पं. गोविंदराव टेंबे हे वयाच्या ७४ व्या वर्षी दिल्ली येथे सेंट्रल बोर्डाच्या कामानिमित्त्य गेले होते. तेथे त्यांना हृदयविकाराचा झटका आला. त्यातच त्यांचे निधन झाले. तो दिवस होता ९ ऑक्टोबर, १९५५ अशा या थोर कलावंतास कोटी कोटी प्रणाम !

¯Ö. 3 ¸Ö ²Ö) 1) ¸×›Ö†Ö :

^¢Ö¸ - रेडिओ हे श्राव्य माध्यम आहे. रेडिओच्या शोधामुळे संगीत क्षेत्रात अनेक बदल घडुन आले. संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रेडिओचा कसा उपयोग होतो ते खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

ÃÖÖ) ¿ÖÖ¬Ö : रेडिओचा शोध मार्कोनी या शास्त्रज्ञाने लावला. त्याने १८९६ ÃÖÖ»Öß ‡™»Öß µÖ£Ö ¸×›Ö†Ö“ÖÖ ¿ÖÖ¬Ö »ÖÖ¾Ö»ÖÖ. ³ÖÖ¸ÝÖÖÝÖ ¸×›Ö†Ö“Öß ÃÖ¹ý¾ÖÖÝÖ १९२४ साली मद्रास येथे झाली. त्यानंतर संपूर्ण भारतात रेडिओचा प्रचार ¾Ö ¯ÖÃÖÖ¸ –ÖÖ»ÖÖ. ,

रे) लोकप्रियता : रेडिओ मोठया आकारापासुन लहान आकारापर्यंत

उपलब्ध आहेत. त्याची किंमत सर्वांना परवडणारी आहे. त्यामुळे श्रीमंताबरोबरच गरीब लोकांनाही रेडिओ घेणे परवडते. विद्युत प्रवाह नसला तरी रेडिओ बॅटरीवरही चालतो. जगातील अनेक कार्यक्रम आपण एका ठिकाणी बसून ऐकू शकतो. त्यामुळे शहराबरोबरच ग्रामीण भागापर्यंत रेडिओ लोकप्रिय होऊ शकला.

ग) कार्यक्रम : रेडिओवरुन २४ तास संगीताचे कार्यक्रम प्रसारित होत असतात. शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोकसंगीत असे अनेक कार्यक्रम रेडिओवरुन आपण ऐकू शकतो. विविध संगीतकारांच्या मुलाखती, साप्ताहिक सभा, विशेष संगीत उत्सवाचे कार्यक्रम रेडिओवरुन प्रसारित केले जातात.लहान मुलांबरोबरच वृध्द माणसांचेही मनोरंजन रेडिओ करीत असतो. आपली आवड, आपकी पसंद, भूले बिछडे गीत, शास्त्रीय संगीताच्या सभा असे अनेक कार्यक्रम रेडिओवरुन प्रसारित होतात. त्यामुळे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना याचा फायदा होतो.

म) उपयोग : संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रेडिओचा खुप उपयोग होतो. संगीताचे विविध कार्यक्रम अगदी विनामुल्य घरी बसून ऐकता येतात. नवीन कलावंताना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून आकाशवाणीकडून स्पर्धा घेतल्या जातात. शास्त्रीय संगीतावर आधारित अनेक कार्यक्रम सादर केले जातात. विविध भारती या केंद्रावरुन संगीत सरीता, अनुरंजनी असे अनेक कार्यक्रम प्रसारित होत असतात. असे कार्यक्रम टेपरेकॉर्डरच्या माध्यमातुन रेकॉर्ड करुन ठेवता येतात. विविध कलावंताचे गायन, वादन ऐकुन विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडते. अशा प्रकारे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना रेडिओचा उपयोग होतो.

प) एफ एम व इन्सॅट : रेडिओच्या तंत्रज्ञानात प्रगती झाली आहे. यातूनच एफ.एम. सारख्या सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. हे एफ. एम. वरील कार्यक्रम अनेक मोबाईल वरुन सुध्दा ऐकता येतात. या एफ. एम. वरुन विविध संगीताचे कार्यक्रम प्रसारित होत असतात.इन्सॅट द्वारे सुध्दा रेडिओचे प्रसारण होत आहे. यामध्ये दूरदर्शनवरुन जसे आपण विविध वाहिन्या पाहू शकतो. तसेच रेडिओवरुन विविध संगीत प्रकार ऐकू शकतो. उदा: आपल्याला शास्त्रीय संगीत ऐकायचे असेल तर शास्त्रीय संगीताचे स्वतंत्र स्टेशन असते. याच पध्दतीने इतर अनेक संगीत प्रकार ऐकता येतात.

¯ÖÎ.3 ¸ÖÖ (²Ö) 2) टेपरेकॉर्डर :

´¢Ö¸ü - रेडिओवरुन एकदा प्रसारित झालेला कार्यक्रम पुन्हा ऐकता येत नाही. परंतु टेपरेकॉर्डरच्या शोधामुळे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अनेक फायदे झाले. ते फायदे कोणते ते खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

*** टेपरेकॉर्डरचे फायदे :**

१) मार्गदर्शक : अनेक वेळा संगीत शिकण्यासाठी विद्यार्थ्यांना गुरुच्या घरी राहुन शिकणे कठीण असते. परंतु संगीत ही कला गुरु मुखातूनच घ्यावी लागते. अशा वेळी टेपरेकॉर्डर हा गुरुची भुमिका निभावत असतो. गुरु जे शिकवितात ते टेपरेकॉर्डरवर रेकॉर्ड करुन ते पुन्हा पुन्हा ऐकून विद्यार्थी शिकू शकतो. अशा प्रकारे टेपरेकॉर्डर हा मार्गदर्शका प्रमाणे वाट दाखविण्याचे काम करतो.

२) हवे ते ऐकण्याची सोय : टेपरेकॉर्डर वर रिव्हर्स व फॉरवर्ड अशी दोन बटने असतात. त्यामुळे एखादे गाणे पुन्हा ऐकायचे असेल तर आपण रिव्हर्स करुन ते पुन्हा ऐकू शकतो. गाण्यातील बारकावे, सौदर्य स्थळे पुन्हा पुन्हा ऐकू शकतो. एखादा गीतप्रकार ऐकायचा नसेल तर फॉरवर्ड करुन आपण पुढील गीत प्रकार ऐकू शकतो. अशा प्रकारे आपणास सोयीनुसार हवे ते संगीत प्रकार ऐकण्यासाठी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग होतो.

३) रेकॉर्डिगची सोय : विविध कार्यक्रमात दिग्गज कलाकार गायन, वादन करीत असतात. त्यांचे गायन, वादन आपण रेकॉर्ड करुन ठेऊ शकतो. ते गायन वादन आपण पुन्हा ऐकू शकतो. रेडिओ व दुरदर्शनवरुन काही दुर्मिळ गायन वादन प्रसारित होत असते. ते ही आपण रेकॉर्ड करुन ऐकू शकतो. याचाही फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत असतो.

४) स्वत:चे मुल्यमापन : एखादा संगीतातील विद्यार्थी आपले गायन अथवा वादन करीत असतो तेव्हा त्याला त्याचे दोष लक्षात येत नाहीत. परंतु त्याने जर त्याचे गाणे रेकॉर्ड करुन ठेवले व पुन्हा ऐकले तर त्याचे दोष त्याच्या लक्षात येतील. अशा प्रकारे त्याचे दोष सुधारण्यासाठी व त्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग होतो.

५) प्रात्यक्षिकासाठी : संगीत विषयाचे व्याख्यान देण्यासाठी विविध प्रात्यक्षिक करुन दाखवावी लागतात. अशावेळी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग महत्त्वाचा

ठरतो. टेपरेकॉर्डरमुळे एखादा मुद्दा विद्यार्थ्यांच्या सहज लक्षात येतो. अशा प्रकारे संगीताचे प्रात्याक्षिकासह व्याख्यान देण्यासाठी टेपरेकॉर्डरचा उपयोग ÆÖÖêŸÖÖê.

६) पुन्हा रेकॉर्डिंगची सोय : कॅसेटमधील एखादे गाणे पुसून टाकता येते. त्या जागी आपण पुन्हा रेकॉर्डिंग करुन आपणास हवे ते गाणे रेकॉर्ड करता येते. त्यामुळे गरीब विद्यार्थ्यांना आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे माध्यम आहे. याही सुविधेचा लाभ संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो.

७) साथ संगतीसाठी उपयुक्त : अनेक विद्यार्थ्यांना साथीसाठी तबला, तंबोरा विकत घेणे परवडत नसते. अशावेळी बाजारात उपलब्ध असलेल्या तंबोरा व तालाच्या ठेक्याच्या कॅसेट आणुन टेपरेकॉर्डरवर लावल्यातर साथीसाठी याचा उपयोग होतो. रियाज करण्यासाठी हे माध्यम खुप ±úֵ֯ÖÖ¤ü¿ÖÛ¸ü Šê¸üŸÖê.

प्र.३ रा (ब) ३) दुरदर्शन : ‘ÃÖÖŸµÖ, ׿ÖÃÖ, ÃÖ¤ü¸ü´Ö’ Æü ‘ÖÖÂÖ¾ÖÖŒµÖ †ÃÖ»Ö»Ö एक दृक - श्राव्य माध्यम म्हणजेच दूरदर्शन होय. रेडिओ व टेपरेकॉर्डरवर आपण संगीत ऐकू शकतो. परंतू दूरदर्शन वर आपण संगीत ऐकू व पाहू शकतो. अशा या दूरदर्शनचा फायदा संगीताच्या विद्यार्थ्यांना कसा होतो ते ¯ÖÖÆüµÖÖŸÖ.

1) ¿ÖÖ¬Ö : दूरदर्शनचा शेध जे. एल. बेअर्ड या शास्त्रज्ञाने लावला. भारतात १९५८ सालापासून दूरदर्शनचे प्रसारण सुरु झाले. १९८२ पासून रंगीत दूरदर्शनला सुरुवात झाली. आज दूरदर्शनचा प्रचार व प्रसार शहरांपासून ते खेड्या पर्यंत झाला आहे.

२) कार्यक्रम : सुरुवातीच्या काळात दूरदर्शनवरुन केवळ राष्ट्रीय व प्रादेशिक प्रसारण व्हायचे. परंतू आज शेकडो वाहिण्यांचे जाळे पसरले आहे. याचाही फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत आहे. दूरदर्शनवरुन ‘´ÖÆüÖ¸üÖÂ™ü संगीतरत्न’, ‘अंताक्षरी’, ‘M2G2’, ‘™üß.<´Ö.†Ö¸ü.’, ‘म्युझिक कॅफे’ ‡ŸµÖÖ¤üß कार्यक्रम प्रसारित होतात तर ई टिव्हीवरुन ‘गाणे तुमचे आमचे’ ÆüÖ कार्यक्रम प्रसारित होतो. तसेच झी टि.व्ही वरुन ‘सारेगमप’, ‘ÃÖÖ¸üÖÖ»Ö’ असे कार्यक्रम प्रसारित होतात. ‘नच बलिये’, धिना-धिन-धा अशा कार्यक्रमातून विविध नृत्यांचे प्रकार, चेहऱ्यावरील अभिनय, शारीरीक हालचाली इत्यादी बाबी पाहून शिकता येतात.

प्र.३ रा (ब) ४) संगणक :

१) प्रस्तावना - एकविसावे शतक हे ‘माहिती युग’ घेऊन आवतरले आहे. संगणक आणि इंटरनेट या दोन माध्यमांनी मानवी जीवनाशी संबंधीत असलेल्या सर्वच क्षेत्राच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत. त्यामुळे मानवी जीवन पध्दतीमध्ये अमूलाग्रबदल होत आहेत. संगणकामुळे संगीत क्षेत्रात सुध्दा क्रांती घडून आली आहे. संगीत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या साधनाचा कसा उपयोग होतो ते पाहुयात.

2) †£ö -

संगणक हे एक दृक-श्राव्य माध्यम आहे. संगणकाला इंग्रजीत Computer असे म्हणतात. Computer हा शब्द लॅटीन भाषेतील Computare या शब्दापासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ गणणा करणे असा होतो. ‘माहिती साठविणारे, त्यावर प्रक्रिया करणारे व माहितीचे वहन करणारे इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरण म्हणजेच संगणक Æöµö’.

3) ¿öö¬ö : संगणकाचा शोध लावण्यामध्ये अनेकांचे योगदान आहे. यामध्ये अबॅकस, पास्कल, लायबनीझ, चार्लस बॅबेज इत्यादींचा नामोल्लेख करावा लागेल. असे असले तरी चार्लस बॅबेज यांना संगणकाचा आद्य जनक म्हणतात.

4) ±úöµö¤ :

Ãöö) ×Ãö.›ß. ›ö‡¾Æ“öß Ãööµö - ज्या प्रमाणे टेपरेकॉर्डरवर आपण कॅसेट लावून गाणे ऐकू शकतो. त्याच प्रमाणे आपण संगणकावर सि.डी. ड्राईव्हच्या माध्यमातून विविध संगीताच्या C.D. व D.V.D. लावू शकतो.

रे) साठवण शक्ती - संगणकाची साठवण शक्ती अमर्यादित असते व तीही विविध स्वरुपात असते. संगणकामध्ये आपण संगीतातील विविध प्रकार डाऊन लोड करु शकतो. त्यामुळे आपणास हव्या त्यावेळी आपण तो संगीत प्रकार ऐकू व पाहू शकतो. टेपरेकॉर्डर प्रमाणे कॅसेट बदलण्याची गरज नसते. आपण तासंतास संगीताचा आस्वाद घेऊ शकतो.

ग) इंटरनेटची सुविधा - संगीताचे अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी ही सुविधा म्हणजे दुग्धशर्करा योग आहे. इंटरनेटद्वारे जगातील प्रत्येक गोष्टीची माहिती आपण घरी बसून अत्यल्प वेळात प्राप्त करु शकतो.

´ö) »ö¯ö™ö¯ö“öß Ãööµö - हे संगणक ब्रिफकेसच्या आकाराचे असतात. त्यामुळे हे संगणक एका जागेवरुन दुसऱ्या जागी घेऊन जाणे सहज शक्य होते. एवढेच नव्हे तर वहीच्या आकारात व तळहाताच्या आकारात सुध्दा संगणक उपलब्ध झाले आहेत. याचाही फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ÆöŸöö.

¯ö) ¾ö²öÃöö‡™Ãö - संगीतासाठी वाहिलेल्या अनेक वेबसाईटस दिसून येत आहेत. या वेबसाईटस्च्या माध्यमातून आपल्याला आवश्यक असलेले किंवा आवडलेले संगीत आपल्या संगणकावर डाऊनलोड करुन घेऊ शकतो.

इंटरनेटवर अनेक वेबसाईट्स आहेत. ज्याचा फायदा आपल्याला आवश्यक तो संगीत प्रकार ऐकण्यासाठी होतो. संगीतासाठी उपयुक्त असलेल्या वेबसाईट्सची नावे खालील प्रमाणे आहेत.

w.w.w. bharath com. music/
w.w.w. musicindiaonline. com/-
w.w.w. music from india .com.

ध) संगणकाची गुणवत्ता - संगणकावरील संगीताची Voice Quality ही सर्वात चांगली असते. त्याच बरोबर यामध्ये डिजीटल व्हिडिओ डिस्क †Ãö»µöö´öôi (D.V.D.) ×“ö¡öö“öß Quality Ãö¬¤ö †¯ö×Ÿö´ö †ÃöŸö. µöö“öÆß फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी होतो.

5) Ãö´öö¸ö¯ö :

अशा प्रकारे आधुनिक युगाने दिलेल्या अनेक वरदानांपैकी संगणक हे महत्त्वाचे वरदान आहे. ज्याचा फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो. यात शंकाच नाही.

प्र. ३ रा (क) : १) कलावंत -

मैफल यशस्वी होण्यासाठी आदर्श कलावंताची आवश्यकता असते. श्रोत्यांना खिळवून ठेवण्याची जबाबदारी कलाकाराची असते. आदर्श कलावंत होण्यासाठी खालील घटकांची आवश्यकता असते.

सा) आदर्श गुरु - संगीत ही कला गुरु मुखातुनच घ्यावी लागते. आदर्श कलावंत होण्यासाठी आदर्श गुरु लाभणे गरजेचे असते. गुरु शिष्याला आवाज लावण्याचे तंत्र, रियाज कसा करावा , सादरीकरण कसे करावे, बंदीशींचा अर्थ कसा आहे इत्यादी बाबी शिकवित असतो. गुरु आदर्श असेल तरच कलावंत आदर्श होत असतो.

¸) ׸µÖÖ•Ö - संगीतात रियाजाला खुप महत्त्व आहे. उत्तम मैफल करण्यासाठी कलावंताला खुप रियाज करावा लागतो. आलाप तानांची तयारी, राग विस्ताराचे कसब, मंद्र साधना इत्यादी बाबी रियाज करुनच आत्मसात कराव्या लागतात.

ग) अनुभव - अनुभवाशिवाय मैफल यशस्वी होऊच शकत नाही. त्यासाठी कलाकाराने लहान लहान मैफली करुनच अनुभव घ्यावा लागतो. यातून श्रोत्यांची आवड - निवड, त्यांच्या सूचना , त्यांचा प्रतिसाद यातूनच कलावंत घडत असतो. त्यामुळे छोटया मैफलीचा अनुभव घेऊनच मोठया ´Ö±ú»Öß µÖ¿ÖÃ¾Öß ÆÖÖê †ÃÖŸÖÖŸÖ.

म) बंदीशींचा संग्रह - कलावंताजवळ चांगल्या बंदीशींचा संग्रह असावा लागतो. विविध रागांतील अनेक तालांतील बंदीशी असतील तर मैफल रंगत असते. त्याचबरोबर कलावंताजवळ भावगीत, भक्तीगीत, नाट्यगीत, गझल इत्यादींचा संग्रह असावा लागतो. त्यामुळे सादरीकरण प्रभावी होत †ÃÖŸÖê.

प) कलावंताचे व्यक्तीमत्त्व - कलावंताचे व्यक्तीमत्त्वसुध्दा आदर्श असावे लागते. कारण तो काही वेळे पुरता का होईना सर्वांचा नायक असतो. त्यामुळे त्याने आपले वर्तन आदर्श ठेवावे. वेशभुषा, केशभुषा, इत्यांदीचा प्रभाव श्रोत्यांवर पडत असतो. अशा प्रकारे आदर्श व्यक्तीमत्वाचा प्रभाव सादरीकरणावर पडत असतो.

प्र. ३ रा (क) : २) साथ संगत -

मैफल यशस्वी होण्यासाठी साथ संगत खुप महत्त्वाची असते. साथ संगत ही मैफलीचा प्राण असते. मुख्य कलाकार व साथीदार जेव्हा एकरुप होतात तेव्हाच मैफल यशस्वी होते. गायन वादनाची साथ संगत कशी केली जाते ते खालील प्रमाणे पाहता येईल.

सा) शास्त्रीय गायनाची साथ - शास्त्रीय गायनाच्या साथीसाठी हार्मोनियम, तबला व दोन तंबोरे असतात. हार्मोनियम ऐवजी सारंगी वापरली जाते. तंबोरा, हार्मोनियम व तबल्यांची साथ कशी होते ते खालीलप्रमाणे पाहता µÖê‡»Ö.

†) Ÿ Ö²ÖÖê¸ Ö - तंबोरा हे एक महत्त्वाचे वादय आहे. गायक याला नादब्रह्म असे म्हणतात. या वाद्याला चार तारा असतात. या चार तारा दोन स्वरात जुळवलेल्या असतात. परंतु गायकासाठी आवश्यक असलेले सर्वच स्वर यातून निर्माण होतात. गायन करतांना स्वरांचा भरणा अखंड व्हावा यासाठी याचा उपयोग होतो.

ब) हार्मोनियम - हार्मोनियम हे एक साथीसाठी उपयुक्त वादय आहे. तसे पाहता हे वादय तुटक आहे. कर्कशपणाकडे झुकलेले आहे. परंतु काही वादकांनी हे वाद्य साथीसाठी उपयुक्त आहे हे सिध्द केले. गायन चालू असताना गायनातील सौदर्यस्थळे जशीच्या तशी वाजविण्याचे काम हार्मोनियम वादक करीत असतो.

क) तबला - तबल्याच्या साथीमुळे गाण्यास उठाव येतो. मैफलीचा डौल सांभाळण्याचे काम तबला वादक करीत असतो. गायणास अनुरुप ठेका वाजवून वादक साथ करीत असतो. गायक विश्रांतीसाठी जेव्हा थांबतो तेव्हा तबला वादक आपले कौशल्य दाखवित असतो. अशा प्रकारे तबल्यामुळे गायनास पुरकता येते.

रे) सुगम संगीताची साथ - ऑर्केस्ट्रासाठी जी वाद्ये वाजविली जातात ती सर्वच वादये सुगम संगीतामध्ये वाजविली जातात. तबला, हार्मोनियम या वादयांबरोबरच विविध ड्रम्स, सिन्थेसायझर, बासरी, सतार, टाळ, खंजेरी इत्यादी वाद्ये वाजविली जातात. गाणे सुरु होण्यापूर्वी व दोन कडव्यांच्या मध्ये वाद्यवृंदाची सुंदर रचना केलेली असते. अशा प्रकारे विविध वाद्यांच्या साथीमुळे सुगम संगीत उत्तम प्रकारचे होते.

ग) वाद्य वादनाची साथ - वाद्य वादनामध्ये सतार, बासरी, सारंगी, व्हायोलिन, संतूर इत्यादी वाद्यांचे स्वतंत्र वादन होत असते. या वाद्यांच्या साथीसाठी तबला हे मुख्य वाद्य वाजविले जाते. वाद्यांची व तबल्याची जुगलबंदी सुंदर असते. यात तबला वादकाला आपले कौशल्य दाखविण्याची भरपूर

संधी असते. मुख्य कलावंताबरोबरच तबला वादकाला खुप महत्त्वाचे स्थान असते.

प्र. ३ रा (क) : ३) श्रोता -

यशस्वी मैफलीसाठी श्रोता हा घटक महत्त्वाचा आहे. कलावंतांना पैशापेक्षाही श्रोत्यांची दाद महत्त्वाची असते. श्रोते जेव्हा कलावंताचे टाळया वाजवून कौतूक करतात तेव्हा कलावंत उत्साहाने कला सादर करीत असतो. अशा या श्रोत्यांचे विविध प्रकार आहेत. त्याची माहिती खालील प्रमाणे पाहता येईल.

सा) जाणकार श्रोते - जाणकार श्रोत्यांमध्ये संगीत शिक्षक, गायक, वादक व समीक्षक असतात. ही सर्व मंडळी मैफलीत सर्वांत पुढे बसलेली असते. कलावंताची एखादी बाब आवडली नाही तर ती कलावंताच्या लक्षात आणुन देतात. दोष दाखविण्यातच यांना आनंद वाटत असतो. असे श्रोते आदर्श श्रोते नसतात.

¸) ×¾Ö ªÖ£Öá ÁÖÖŸÖ - संगीत शिकणारे विद्यार्थी सुध्दा मैफलीत असतात. यांना संगीत शिकण्याची इच्छा असते. त्यामुळे ते मन लावून मैफल ऐकत असतात. कलावंताची तयारी व त्यांचे कौशल्य पाहून हे श्रोते आनंदीत होतात. असे श्रोते मनापासून दाद देतात अशा प्रकारचे श्रोते आदर्श †ÃÖŸÖÖŸÖ.

ग) रसिक श्रोते - असे रसिक श्रोते कानसेन असतात. ते कुठेही संगीत शिकलेले नसतात. परंतु संगीत ऐकण्याची त्यांना दैवी देणगी लाभलेली असते. मैफलीत अशा श्रोत्यांची संख्याही खुप प्रमाणात असते. ते ताला सुरात रममान होत असतात. असे श्रोते संगीताचा खरा आनंद घेत असतात Æê ÁÖÖŸÖ †Ö¤ü¿Ö †ÃÖŸÖÖŸÖ.

म) अन्य श्रोते - शासकीय आधिकारी, राजकीय पुढारी, प्रतिष्ठित नागरीक, देणगीदार इत्यादी मंडळी अन्य श्रोत्यांमध्ये असतात. संयोजकांनी यांना निमंत्रण देवून बोलावलेले असते. असे श्रोते सर्वात पुढे बसलेले असतात. यांना संगीताचे विशेष ज्ञान नसते. परंतू केवळ प्रतिष्ठित म्हणून ते आलेले असतात. असे श्रोते पान खाऊन थुंकणे, धुम्रपान करणे इत्यादी करीत

असतात. मैफलीचा अस्वाद घेण्या ऐवजी झोपा काढण्यात यांना आनंद वाटत असतो असे श्रोते मैफलीस मारक ठरतात.

*** श्रोत्यांनी पाळावयाचे नियम :**

मैफल सुरु होण्याआधी पंधरा मिनिटे आधी येऊन सभागृहात बसावे. मैफलीत मोबाईल बंद ठेवावेत. कार्यक्रम आवडला नाही तर नापसंतीच्या टाळया वाजवू नये. चुकीच्या ठिकाणी दाद देऊ नये, इत्यादी बाबी श्रोत्यांनी पाळल्या तर मैफल यशस्वी होते.

प्र. ३ रा (क) : ४) संयोजक -

कधीकाळी मैफल ही छोटयाशा दिवानखाण्यात व्हायची. परंतु आज मैफलीचे स्वरुप मोठे होत आहे. यशस्वी मैफलीसाठी संयोजकांची महत्त्वाची जबाबदारी असते. मैफल होण्याआधी अनेक महिण्यांपासून नियोजन करावे लागते. उदा: विविध समीत्या करणे, कामाचे वाटप करणे, प्रसिध्दी व्यवस्था, तिकीट विक्री व्यवस्था, अतिथींची व्यवस्था, आर्थिक संकलन अशा विविध समित्या करुन जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात.

*** सभागृह -** यशस्वी मैफल होण्यासाठी योग्य सभागृहाची निवड करावी लागते. ते सभागृह शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असावे. सभागृहात प्रतिध्वनी (इको) होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. बैठक व्यवस्था, ध्वनी व्यवस्था, प्रकाश व्यवस्था इत्यादीकडे लक्ष दयावे लागते. श्रोत्यांच्या संख्येनुसारच सभागृहाची निवड करावी लागते. उत्तम सभागृह असेल ŸÖ¸ü“Ö ´Ö±ú»Ö µÖ¿ÖÃ¾Öß ÆüÖŸÖ †ÃÖŸÖ.

*** रंगमंच -** रंगमंचाकडे संयोजकाने विशेष लक्ष दयावे लागते. कारण रंगमंचावर वरुनच कलावंत सादरीकरण करीत असतो. कलावंत सर्वच श्रोत्यांना दिसेल असे रंगमंच करावे. रंगमंचावरील प्रकाश व्यवस्था, सजावट, बैठक व्यवस्था इत्यादी कडे लक्ष दयावे लागते. सर्व श्रोत्यांचे लक्ष रंगमंचावरच असते त्यामुळे रंगमंच आकर्षित कसा होईल याकडे संजयोजकाने लक्ष दयावे लागते.

अपेक्षित प्रश्नसंच 7

ÃÖ×¾ÖÃŸÖ¸ü ´ÖÖ×ÆüŸÖß ×»ÖÆüÖ

प्र. ४ था १) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारतीय संगीताचा इतिहास लिहा.

गुण :१२

उत्तर : १) प्रस्तावना :

संगीताचा उगम सृष्टी निर्मिती बरोबरच झाला. परंतु भारतीय संगीताचा उगम नेमका कधी झाला. या बाबतीत मतभेद आहेत. भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे चार कालखंडात विभाजन करता येईल.

१) अदिम कालखंड २) मध्ययुगीन कालखंड

३) प्राचीन कालखंड ४) अर्वाचीन कालखंड

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय संगीताचा इतिहास कसा होता ते पाहुयात.

२) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड : (१८५० - १९४७) :

भारतीय संगीताचे खरे स्वरुप १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात संगीताचा विकास कसा होत गेला ते खालील प्रमाणे पाहता येईल.

सा) ब्रिटीश काळात संगीत - इंग्रज हे भारतात व्यापार करण्यासाठीच आले होते. त्यांनी भारतीय कलेकडे कधीच लक्ष दिले नाही. त्यांनी संगीताला आश्रय दिला नाही. त्यामुळे आपले संगीत कनिष्ठ लोकांच्या हातात गेले. त्या काळात संगीत शिकणे पाप ठरु लागले. असे असले तरी काही गुणी लोकांनी भारतीय संगीत जपून ठेवले.

रे) ब्रिटीश काळात संगीताचे संवर्धन - इंग्रजांनी भारतीय संगीताकडे दुर्लक्ष केले. परंतु काही कलावंतांनी व संस्थानिकांनी भारतीय संगीताचे रक्षण केले. अनेक संस्थानिकांनी आपल्या दरबारात गायक ठेवले. त्यांनी संगीताची साधना केली.

इंग्रजांनी जरी संगीताकडे दुर्लक्ष केले तरी काही इंग्रज लेखकांनी संगीतावर ग्रंथ लिहीले. या मध्ये विलियम जोन्स, कॅप्टन डे, कॅप्टन विलार्ड यांचा उल्लेख करता येईल.

ग) ब्रिटीश काळात ग्रंथ निर्मिती - अनेक व्यक्तींनी ब्रिटीश काळात ग्रंथ लेखन केले.

•ÖµÖ¯Ö¸ü“Ö ¸üÖ•Ö ¯ÖŸÖÖ¯ÖØÃÖÆü - 'संगीत सार'

´ÖÆü´ÖÓ¤ü ¸ü•ÖÖ - 'नगमाते आसफी'

कृष्णानंद व्यास - 'राग कल्पद्रुम'

सुरेंद्र मोहन टागोर - 'युनिव्हर्सल हिस्टरी ऑफ म्युझिक'

म) ब्रिटीश काळातील गीत प्रकार - ब्रिटीश काळात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. यामध्ये नाटयगीत हा प्रकार जन्माला आला. पं. भास्करबुवा बखले, पं. गोविंदराव टेंबे यांनी मराठी रंगभूमीला योगदान दिले. १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात भावगीत व भक्तीगीत इत्यादी प्रकार रुढ झाले. त्यानंतर चित्रपट सृष्टीमध्ये पार्श्वगायन हा प्रकार जन्माला आला. नुरजहाँ, के. एल. सहगल, लता मंगेशकर यांनी या गायन प्रकाराला लोकप्रियता मिळवून दिली.

{É) {É.{É±ÉºEò® ´É {É.¦ÉÉiÉJÉb ªÉÉSÉ ªÉÉMÉnùÉxÉ – Ê¥É]õ¶É EòÉ³ýÉiÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ ±ÉªÉÉ±ÉÉ VÉÉiÉ ½þiÉ. +¶ÉÉ´É³ýÒ ¨É½þÉ®Éú]ÅõiÉÒ±É nùÉxÉ ¨É½þÉxÉ EòÉ±ÉÉ´ÉiÉÉxÉÒºÉMÉÒiÉ VÉMÉiÉÉ±ÉÉ ¨ÉÉ±ÉÉSÉ ªÉÉMÉnùÉxÉ Ênù±É. iÉ nùÉxÉ ¦ÉÉ® Eò±ÉÉ´ÉiÉ ¨É½þÉVÉSÉ {É.Ê´É.Ênù.{É±ÉºEò® ´É {É.Ê´É.xÉÉ.¦ÉÉiÉJÉb ½þiÉ. iªÉÉxÉÒ ºÉMÉÒiÉÉºÉÉ`öÒ JÉÉ±ÉÒ±É |É¨ÉÉhÉ ªÉÉMÉnùÉxÉ Ênù±É.

1) ¶ÉÉºjÉ ´É ÊGòªÉÉi¨ÉEò ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ ºÉ¨Éx´ÉªÉ PÉbÊ´É±ÉÉ.

2) +xÉEò OÉlÉÉSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ Eò±ÉÒ.

3) ºÉMÉÒiÉ {ÉÉ®¹ÉnùÉSÉ +ÉªÉÉVÉxÉ Eò¯ûxÉ SÉSÉÉ PÉb´ÉxÉ +ÉhÉ±ÉÒ.

4) º´É®Ê±ÉÊ{ÉÒSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ Eò±ÉÒ.

5) ºÉMÉÒiÉ Ê´É t É±ÉªÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ Eò±ÉÒ.

ध) ब्रिटीश काळातील गीत प्रकार - ब्रिटीश काळात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. यामध्ये नाटयगीत हा प्रकार जन्माला आला. पं. भास्करबुवा बखले, पं. गोविंदराव टेंबे यांनी मराठी रंगभूमीला योगदान दिले. १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात भावगीत व भक्तीगीत इत्यादी प्रकार रुढ झाले. त्यानंतर चित्रपट सृष्टीमध्ये पार्श्वगायन हा प्रकार जन्माला आला. नुरजहाँ, के. एल. सहगल, लता मंगेशकर यांनी या गायन प्रकाराला लोकप्रियता मिळवून दिली.

नि) आकाशवाणी केंद्राची सुरुवात - १९२४ साली देशात आकाशवाणी केंद्र सुरु झाले. आकाशवाणीचे संचालक श्री बुखारी यांनी शास्त्रीय संगीताला प्रोत्साहन दिले. पं. रविशंकरासारखे महान कलावंत आकाशवाणीला लाभले. त्यांनी नवीन राग, नवीन वाद्यवृंदांच्या रचना बसविल्या. अशा प्रकारे आकाशवाणी केंद्राच्या माध्यमातून भारतीय संगीत घराघरात जाऊन ¯ÖÖÆü“Ö»Öê.

ºÉÉ) ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ - ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® ´½É´ÉÉ ªÉÉºÉÉ`Ò º´ÉÉiÉÆjªÉ{ÉÚ´ÉÇ EòÉ³ÉiÉ +xÉEò ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ ZÉÉ±ÉÒ. iªÉÉ EòÉ³ÉiÉ MÉÉªÉEò =kÉVÉEò ¨Éb³Ò, =ºiÉÉn +¤n±É EòÒ®Ò¨É JÉÉ ªÉÉxÉÒ "+ÉªÉ ºÉMÉÒiÉ Ê´É tÉ±ÉªÉ" {É.MÉVÉÉxÉxÉ¤É´ÉÉ VÉÉ¶ÉÒ ªÉÉxÉÒ "Ê¶É´ÉÉxÉn ºÉMÉÒiÉ |ÉÊiÉ¹`ÉxÉ"SÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ EòÉ±ÉÒ. ªÉÉSÉ¤É®Éä¤É® "{ÉxÉÉ MÉÉªÉxÉ ºÉ¨ÉÉVÉ" ¦ÉÉ®iÉ MÉÉªÉxÉ ºÉ¨ÉÉVÉ +¶ÉÉ +xÉEò ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉxÉÒ ¨É¡òÉ±ÉÒ PÉb´ÉxÉ +ÉhÉ±ªÉÉ ´É ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® EòÉ±ÉÉ.

3) ºÉ¨ÉÉ®Éè{É -

lÉÉbCªÉÉiÉ +ºÉ ¨½hÉiÉÉ ªÉä<±É EòÒ <ÆOÉVÉÉSªÉÉ +iªÉÉSÉÉ®ÉiÉxÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉ±ÉÉ ¨ÉHò Eò®hªÉÉSÉÉ |ÉªÉiÉxÉ ZÉÉ±ÉÉ. iªÉÉ¨ÉÉvªÉÉ EòÉ½Ò <ÆOÉVÉ ±ÉJÉEòÉxÉÒ ÖÉlÉÉxÉÉÌ¨ÉiÉÒ Eò±ÉÒ iÉ® +xÉEò ¦ÉÉ®iÉÒªÉÉxÉÒ ºÉ rÉ ÖÉlÉ±ÉJÉxÉ Eò¯ûxÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ VÉÉ{ÉÉºÉ±É. {É.¦ÉÉiÉJÉb ´É {É.{É±ÉºEò® ªÉÉxÉÒ iÉ® ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉiÉ |ÉÉhÉ ¡òEòhªÉÉSÉ EòÉªÉ Eò±É. +ÉEòÉ¶É´ÉÉhÉÒ Eòp ´É ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSªÉÉ ¨ÉÉvªÉ¨ÉÉiÉxÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® ZÉÉ±ÉÉ. +¶ÉÉ|ÉEòÉ® º´ÉÉiÉÆjªÉ{ÉÚ´ÉÇ EòÉ³ÉiÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ ZÉÉ±ÉÉ.

|É.4 lÉÉ 2) º´ÉÉiÉÆjÉÉkÉ® EòÉ±ÉJÉbÉiÉÒ±É ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ <ÊiÉ½ÉºÉ Ê±É½É. MÉÖhÉ : 12

उत्तर : १) प्रस्तावना :

संगीताचा उगम सृष्टी निर्मिती बरोबरच झाला. परंतु भारतीय संगीताचा उगम नेमका कधी झाला. या बाबतीत मतभेद आहेत. भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे चार कालखंडात विभाजन करता येईल.

१) अदिम कालखंड २) मध्ययुगीन कालखंड

३) प्राचीन कालखंड ४) अर्वाचीन कालखंड

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय संगीताचा इतिहास कसा होता

Ÿÿ ¯ÖÖÆµÖÖŸÖ.

२) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :

१५ ऑगष्ट, १९४७ साली आपला देश स्वतंत्र झाला. देशात आनंदाचे वातावरण पसरले. अनेक संस्थाने देशात विलीन झाली. जे कलावंत राजाश्रयी होते ते लोकांमध्ये आले. स्वातंत्र्यानंतर संगीताचा विकास कसा झाला ते खालील मुद्दयांच्या आधारे पाहता येईल.

सा) शासनाकडून संवर्धन - स्वातंत्र्यानंतर संगीताला शासनाने संरक्षण दिले. १९५२ पासून संगीत कलावंतांना राष्ट्रपती पदक देऊन गौरविले जाऊ लागले.१९५३ मध्ये संगीत नाटक अकादामी व १९५४ मध्ये ललित कला अकादमीची स्थापना झाली. केंद्र सरकार व राज्यसरकार कडून कलावंताचं कौतूक होऊ लागले.

रे) लोककलावंतांना राजाश्रय - शास्त्रीय संगीत हे लोकसंगीतातूनच निर्माण झाले. अशा लोककलांचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी शासनाने घेतली. महाराष्ट्रातील अनेक लोक कलांना समाज मान्यता नव्हती. म्हणूनच शासनाने लोककला उत्सवांचे आयोजन केले. वृध्द कलावंतांना मानधन दिले. अशा प्रकारे शासनाने लोककलांचे संवर्धन केले.

ग) ग्रंथ निर्मिती - स्वातंत्र्यानंतर संगीत विषयक अनेक ग्रंथांची निर्मिती झ ाली. आचार्य ब्रहस्पती यांनी राग रहस्य, भरत का संगीत सिध्दांत, पं. कुमार गंधर्व यांनी, अनुपराग विलास, पं. विनायकबुवा पटवर्धन यांनी राग विज्ञान इत्यादी ग्रंथ लिहीले.

म) दृक-श्राव्य माध्यमातून संगीत विकास - आकाशवाणी व दूरदर्शन वरुन अनेक संगीताचे कार्यक्रम प्रसारीत होऊ लागले. विविध कलावंतांना व्यासपीठ मिळाले. विविध स्पर्धाचे आयोजन करुन उत्तम कलावंतांचा सन्मान केला. शास्त्रीय संगीताबरोबरच सर्व संगीत प्रकार घराघरात पोहंचविण्याचे काम दूरदर्शन व रेडिओने केले

प) संगीत महोत्सवाचे आयोजन - स्वातंत्र्यानंतर देशात अनेक ठिकाणी संगीत महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येत आहे. पुणे येथे सवाई गंधर्व महोत्सव, पुणे फेस्टीव्हल, वेरुळ महोत्सव, बाणगंगा महोत्सव, तानसेन संगीत समारोह अशा अनेक संगीत महोत्सवातून संगीताचा प्रचार व प्रसार

ÆÖŸÖ †ÖÆê.

ध) शालेय शिक्षण व संगीत - आज प्राथमिक शाळेपासून ते विद्यापीठ स्तरापर्यंत संगीताचे शिक्षण दिले जात आहे. याच बरोबर अ.भा. गांधर्व मंडळ, मुंबई, प्राचीन कला केंद्र, चंदीगड, प्रयाग संगीत समीती अलाहाबाद इत्यादी संस्थाकडून संगीताच्या परीक्षा घेतल्या जात आहेत. यामुळे अनेक कलावंत निर्माण होत आहेत.

नी) वैज्ञानिक शोध व संगीत - २१ व्या शतकात विज्ञानाने अनेक शोध लावले विज्ञानाने संगीत क्षेत्राला अनेक साधने दिली आहेत. संगणकासारख्या माध्यमातून जगभरातील संगीत घरी बसून पाहू शकतो. अनेक इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्ये बाजारात उपलब्ध झाली आहेत. याचाही फायदा संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत आहे.

3) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :

२१ व्या शतकात संगीताचा खूप विकास झाला. पुर्वी मर्यादित स्वरुपातील संगीत आज घराघरात जाऊन पोहंचले आहे. पुर्वीच्या संगीतामध्ये जे दोष होते त्या दोषांचे निवारण झाले आहे. परंतु आधुनिक युगात रिमिक्स सारखे संगीत प्रकार भारतीय संगीताला मारक ठरत आहेत. विनाशाकडे जाणाऱ्या संगीताला आपण वाचवुयात.

अपेक्षित प्रश्नसंच 8 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये

प्र. ५ वा) गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) गुण :१२

†) ¬Ö¯Ö¤ü :

*** प्रस्तावना :**

भारतीय संगीताची सुरुवात ही सामगायनापासून मानली जाते. सामगायनानंतर प्रबंधगायकीचा जन्म झाला. भरतमुनींनी व शारंगदेवांनी आपल्या ग्रंथात प्रबंधगायकीचे वर्णन केलेले आहे. प्रादेशिक भाषांचा प्रसार होण्यापूर्वी प्रबंधाची रचना संस्कृत भाषेत केली जायची. प्रबंध म्हणजे एक प्रकारची बंदीश होय. यातूनच पुढे धृपद गायकीचा अविष्कार झाला. अशा या धृपद गायकीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

*** ¾Öx¿ÖÂ™ü¶ :**

धृपद हा गंभीर प्रकृतीचा गीत प्रकार आहे. हे गायन जोरकस, दमदार, पल्लेदार व आवेशपूर्ण असते. धृपदाचे चार भाग असतात.

१) स्थायी, २) अंतरा, ३) अभोगी, ४) संचारी

परंतु सध्या स्थायी व अंतरा अशा दोन भागात यांचे गायन होते. धृपदाची सुरुवात नोमतोमने होते. ही आलापी तालविरहित परंतु लययुक्त असते. ही आलापी मंद्र सप्तकापासून तार सप्तकापर्यंत केली जाते. धृपदात खटके, ताना किंवा चपळ स्वरसमूह दिसून येत नाही. त्याऐवजी मींड आणि गमकांचा प्रयोग दिसून येतो. ख्यालाप्रमाणे यात ताना घेतल्या जात नाहीत.

*** साथसंगत व ताल :**

धृपदाच्या साथीसाठी पखवाज व तंबोरे घेतले जातात. चौताल, तेवरा, सूलताल, ब्रह्मताल, मत्तताल व शिखरताल असे ताल धृपदाच्या साथीसाठी वापरले जातात. धृपदात तिहाई या प्रकाराला महत्त्व असते. धृपद गाण्याची एक विशिष्ट पद्धत आहे. बंदीश गायल्यानंतर लयीचे निरनिराळे प्रकार दाखविले जातात.

त्यास पोषक अशी साथ पखवाजावर केली जाते. एकपटी बरोबरच दुप्पट, तिप्पट, चौपट व आड, बिआड अशी लयकारी केली जाते.

*** ¬Ö¯Ö¤ÖÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ :**

धृपद गायनाचा विषय ईश्वरभक्ती, राजाची स्तुती, निसर्ग वर्णन, बोधपर वचने असा असतो. धृपदांमधून शांतरस, भक्तीरस, वीररस व शृंगाररस दिसून µÖÖŸÖÖ.

*** ÃÖ´ÖÖ¸Öê¯Ö :**

या गीत प्रकारातून सांगीतिक सौंदर्याचा अविष्कार होतो. परंतु हे गायन चाकोरीबद्ध आणि हिशोबात बसवलेले असल्यामुळे सर्वांनाच याचा रसस्वाद घेता येत नाही. असे असले तरी डागर घराण्यातील कलावंत, पं.सियाराम तिवारी, पवार बंधू, गुंदेजा बंधू इ.कलावंत धृपद या गायकीचा प्रचार करीत आहेत.

²Ö) ¬Ö´ÖÖ¸ü :

*** प्रस्तावना :**

राजा मानसिंह तोमर यांच्याच काळात धमार हा गीतप्रकार प्रचलित झाला. धमार हा गीतप्रकार धृपदाप्रमाणेच आहे. धमार याच तालात गायला जाणारा हा गीत प्रकार असल्यामुळे या गीतप्रकाराला धमार असे नांव पडले. याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे पाहता येतील.

*** ¾Öî×¿ÖÂ™ü¶ :**

धृपदाप्रमाणे याही गीतप्रकाराची सुरुवात नोम्ताोम्ने होते. यात लयकारीला विशेष महत्त्व असते. ही गायकी गमकयुक्त व जोरकस असते. मात्र धृपदाइतकी गंभीर नसते. हा गीतप्रकार चौदा मात्रांच्या धमार याच तालात गायला जातो. धृपदाप्रमाणे याचेही स्थायी व अंतरा असे दोन भाग पडतात.

*** ¬Ö´ÖÖ¸üÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ :**

धमारची रचना हिंदी व ब्रज भाषेत असते. या गीतप्रकारात राधाकृष्णाच्या रासलिला, श्रीकृष्णाचे बासरीवादनाची मोहिनी, गायीगुरांचे संमोहित होणे, फाल्गुन महिन्यातील ऋतु वर्णने असे विषय चित्रित केलेले असतात. होळी, रंग, अबीर गुलाल इ. होळी वाचक शब्द धमारात असतात.

*** पक्की होरी व कच्ची होरी :**

धमार या गीतामध्ये प्रामुख्याने होळीचे वर्णन असते. धमार या तालात गायल्या जाणाऱ्या या प्रकारास 'पक्की होरी' असेही म्हणतात. तर ठुमरी पद्धतीने गायल्या जाणाऱ्या गीत प्रकारास 'कच्ची होरी' असे म्हणतात. शक्यतो ही होरी दिपचंदी तालात गायली जाते.

*** ÃÖ´ÖÖ¸Öê¯Ö :**

धृपद आणि धमार या गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये एकसारखीच आहेत. असे असले तरी केवळ तालात बदल केल्यामुळे हे दोन वेगवेगळे गीतप्रकार झालेले आहेत. या दोन गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये जरी सारखी असली तरी होळी या सणाचे वर्णन या गीत प्रकारात दिसून येते. या गीत प्रकारातून मैफलीत होळीचे रंग भरले जातात.

क) ख्याल :

*** प्रस्तावना :**

भारतीय संगीताचा प्रवास हा जातिगायन, धृवागायन, प्रबंध, ध्रुपद-धमार आणि शेवटी ख्याल याप्रमाणे झालेला आहे. मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे धृपद-धमार हा गीतप्रकार मागे पडला व त्याची जागा ख्याल गायनाने घेतली. ख्याल ही शृंगार रसपूर्ण, मधुर व शांत गायकी असल्यामुळे आजही ख्यालगायकी लोकप्रिय आहे. अशा या गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

*** अर्थ व व्याख्या :**

ख्याल हा पर्शियन शब्द आहे. पर्शियन भाषेत ख्यालाचा अर्थ विचार किंवा कल्पना असा होतो. आज शास्त्रीय संगीत म्हणजेच ख्यालगायन असे समीकरण झाले आहे. "स्वतःच्या प्रतिभेने मुक्तपणे स्वर, ताल आणि शब्द यांच्या माध्यमातून रागाचे नियम सांभाळून सादर केलेला गीतप्रकार म्हणजेच ख्याल." असे ख्यालाबद्दल स्थूलमानाने म्हणता येईल.

*** ख्याल गायनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये :** ख्यालाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

सा) बड़ा ख्याल, रे) छोटा ख्याल.

सा. बडा ख्याल :

विलंबित लयीत सादर केलेल्या बंदिशीस बडा ख्याल असे म्हणतात. याची सुरुवात रागवाचक स्वरसमूहाने होते. थोड्याशा आलापाने रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यानंतर विलंबित ख्यालाची स्थायी घेतली जाते. त्यानंतर तबलजी समेपासून विलंबित दमदार ठेका धरतो. त्यानंतर गायक मुक्त आलाप, बहलावे व स्वरसौंदर्याची मुक्त बरसात करुन ख्याल भरतो. गायकाला राग नियम सांभाळूनही पुष्कळ स्वातंत्र्य असते. त्यानंतर गायक अंतरा सुरु करतो. तारसप्तकात आवाज पोहंचेल त्या स्वरापर्यंत तो रागाचा विस्तार करतो. त्यानंतर बंदिशीचा अंतरा पूर्ण करतो व पुन्हा स्थायीचा मुखडा पकडतो. या पूर्वार्धानंतर ख्यालाच्या उत्तरार्धात तो लय वाढवून सरगम, बोलताना, तानांचे विविध प्रकाराने ख्याल सजवतो.

रे. छोटा ख्याल :

मध्यलयीत किंवा दृतलयीत सादर केलेल्या बंदिशीस छोटा ख्याल असे म्हणतात. याचे स्थायी व अंतरा असे दोन भाग असतात. बडा ख्यालानंतर छोटा ख्याल गायला जातो. याची बंदीश स्वतंत्र असते. आलाप, ताना, बोलआलाप, बोलताना इ. अलंकारिक बार्बीनी ख्याल नटविला जातो.

*** ख्यालाचा विषय :**

ख्याल गायनाचा विषय ईशस्तुती, राजाची स्तुती, ऋतुवर्णन, सासूसुनांचा कलह, श्रृंगाराच्या विविध छटा, बोधपर वचने इत्यादि ख्यालाचे विषय असतात. ख्याल हा ब्रज, हिंदी, पंजाबी व उर्दू भाषेत असतो. त्याची बंदिश संक्षिप्त असते. बडा ख्याल विलंबित लयीत सादर केला जातो. त्यामुळे तो विलंबित एकताल, झुमरा, तिलवाडा व तीनताल इत्यादि तालात गायला जातो. तर छोटा ख्याल त्रिताल, मध्य एकताल, झपताल, आडा चौताल व रुपक इ. तालात गायला जातो.

*** ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :**

शांत, मधुर व शृंगाररसाने नटलेला हा गीतप्रकार आज लोकप्रिय झालेला आहे. धमार-धृपदाप्रमाणे जटील लयकारी नसल्यामुळे सर्वसामान्य श्रोतेही ख्याल गायकीकडे आकर्षित होतात. रागाचा परमोच्च बिंदु ख्यालातच साधला जातो.

›ü) Šü´Ö¸üß :

*** प्रस्तावना :**

ख्याल गायकीनंतर ठुमरी हा गीत प्रकार उदयास आला. ठुमरी हा उपशास्त्रीय संगीताचा प्रकार आहे. याची रचना सुमधुर असते. शृंगार रसाने परिपूर्ण असलेल्या ठुमरी या गीताची वैशिष्ट्ये खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

*** ठुमरीची घराणे व वैशिष्ट्ये**

१९ व्या शतकात ठुमरीची दोन घराणी प्रचारात आली.

१) पुरब अंगाची ठुमरी, २) पंजाब अंगाची ठुमरी

बनारस व लखनौ या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या ठुमरीला पूरब अंगाची ठुमरी म्हणतात. बोलबाट व बोलबनावाने ही ठुमरी नटविलेली असते. सरळ व शुद्ध स्वर रचनेने ठुमरीचा गोडवा वाढविला जातो. तर पंजाबी ठुमरी शृंगार रसाकडे झुकलेली असते. मुर्क्या, खटके, चमत्कृतिपूर्ण स्वरमालिका इ. बाबी पंजाबी अंगाच्या ठुमरीत दिसून येतात.

*** साथसंगत व ताल :**

या गीत प्रकाराच्या साथीसाठी तबला हे तालवाद्य आणि सारंगी, हार्मोनियम इ. स्वरवाद्ये वापरली जातात. ठुमरीचे स्थायी आणि अंतरा असे दोन भाग असतात. ठुमरी ही शक्यतो दिपचंदी याच तालात गायली जाते. याबरोबरच अध्धा, पंजाबी, केहरवा आणि दादरा याही तालात ठुमरी गायली जाते.

*** राग व विषय :**

शब्दप्रधान असलेला ठुमरी हा गीतप्रकार खमाज, देस, काफी, तिलंग, भैरवी, पिलू इत्यादि रागात बांधलेला असतो. कृष्णलीला, शृंगारछटा व विरहिनीचे आर्त उद्‌गार इ. ठुमरीचे विषय असतात.

*** ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :**

आलाप, निरनिराळ्या मुर्क्या, खटके आणि हरकतींनी नटलेला ठुमरी हा गीतप्रकार सुरुवातीला जरी नृत्याशी संबंधीत असला तरी आज हा गीतप्रकार कथ्थक नृत्यात विविध भावमुद्रा व पदविन्यासासह सादर होतो. गाण्याच्या मैफलीतूनसुद्धा ठुमरी गायली जाते.

इ) तराणा :

*** प्रस्तावना :**

मनोरंजक, वैचित्र्यपूर्ण व उत्साहवर्धक गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय. या गीतप्रकाराला काव्याची मुळीच जोड नसते. यात शब्दांना महत्त्व असत नाही. नाहीतरी शास्त्रीय संगीतात शब्दांना महत्त्व कमीच असते. त्यामुळे तराणा सारख्या एका आगळ्यावेगळ्या गीत प्रकाराची भर पडल्याने भारतीय संगीत समृद्ध झाले आहे. अशा या गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

*** व्याख्या :**

"शब्दांचा मुळीच उपयोग न करता तनन, देरेना, तारेदानी, ओदानी, द्रुतन, दिरदिर अशा सतारींच्या बोलांसारख्या निरर्थक पण नादयुक्त बोलांचा उपयोग करुन सादर होणारा शास्त्रीय संगीतातील गीतप्रकार म्हणजेच तराणा होय."

*** †£Ö :**

कांहीच्या मते पर्शियन भाषेत या निरर्थक बोलांना कांही तरी अर्थ आहे. हा गीतप्रकार जरी अर्थहीन असला तरी हा गीतप्रकार रसिकांना आनंद देऊन जातो. मध्यलयीत सुरु झालेला हा गीतप्रकार अतिद्रुत लयीत संपतो. यातील बोल निरनिराळ्या प्रकारे उच्चारुन लयकारी दाखविल्यास या गीतप्रकाराला उठाव येतो. हा गीतप्रकार गाण्यासाठी विशेष तयारीची आवश्यकता असते.

*** ¾Öx¿ÖÂ™¶ :**

तराणा हा गीतप्रकार दृत व अतिदृत लयीत गायला जातो. त्यामुळे तबलावादकाची व गायकाची तयारी याचे दर्शन श्रोत्यांना घडते. यामध्ये तराण्याचे बोल दुप्पट केले जातात. काही वेळा हे बोल वेगवेगळ्या पद्धतीने उच्चारुन लयकारी केली जाते. काही तराण्यांमध्ये पर्शियन शेर घालण्याचीही प्रथा आहे. उ.अमीर खाँ यांचे असे तराणे प्रसिद्ध आहेत. विलंबित लयीत सादर केल्या जाणाऱ्या तराण्यास 'ख्यालनामा' असे म्हणतात.

*** ²ÖÖ»Ö ¾Ö ŸÖÖ»Ö :**

तिरकिट, धिरकिट, धातिधा, क्डान, धिरधिर इ. तबल्याचे बोल व धुमकिट, तिटकत, गदिगन असे मृदंगाचे बोल तराण्यामध्ये असतात. हा गीतप्रकार तीनताल,

एकताल व क्वचित झपताल आणि आडा चारतालात गायला जातो.

*** ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :**

ग्वाल्हेर घराण्यातील कलावंत अत्यंत तयारीने तराणा हा गीतप्रकार सादर करतात. पं.वि.दि.पलुस्कर आणि त्यांचे शिष्य पं.विनायकबुवा पटवर्धन अत्यंत तयारीने तराणा गात असत. तराणा या गीतप्रकाराचा उपयोग चतरंग व त्रिवट या गीतप्रकारात केला जातो. तसेच काही चित्रपटातील गीतांमध्येही तराण्याचा उत्तम वापर करुन घेतलेला आहे.

अपेक्षित प्रश्नसंच 9

ÃÖ×¾ÖÃŸÖ¸ü ^¢Ö¸ü ×»ÖÆüÖ

प्र.६ वा. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) गुण : २४

अ) मानवाच्या दैनंदिन जीवनात संगीताचे महत्व विशद करा. गुण : १२

उत्तर : १) प्रस्तावना :

मानवाच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत संगीताचा संबंध येतो. आई लहान बाळाला अंगाईगीत गाऊन थोपटते. त्यातून त्याला तालासुरांची ओळख होते. मानवाच्या मृत्यू नंतर सुध्दा भजन-कीर्तन यासारखे गीत प्रकार गायले जातात. भर्तृहरि म्हणतात. ''साहित्य, संगीत व कला या शिवाय जो व्यक्ती आहे तो शिंगे व शेपटी नसलेल्या पशुसमान आहे''. दैनंदिन जीवनात संगीताचे कसे स्थान आहे हे खालील प्रमाणे पाहता µÖê‡»Öê.

२) ईश्वर प्राप्तीसाठी संगीत :

संगीताच्या माध्यमातून ईश्वर प्राप्ती होत असते. जे लोक संगीताचा अभ्यास करतात त्यांना सहज ईश्वर भेटतो. अनेक साधु संतांनी ईश्वर प्राप्तीसाठी संगीताचाच उपयोग करुन घेतलेला आहे. असे म्हणतात की, ज्या लोकांना संगीताचे ज्ञान असते त्यांना कष्ट न करता मोक्ष प्राप्ती होत असतो. अशा प्रकारे ईश्वर प्राप्तीसाठी संगीत हे महत्त्वाचे साधन आहे.

३) मनोरंजनासाठी संगीत :

अन्न, वस्त्र व निवारा या माणसांच्या मुलभुत गरजा आहेत. परंतु माणुस एवढयावरच जगु शकत नाही. त्याला मनोरंजनाची सुध्दा तेवढीच गरज असते. दिवसभर कष्ट केल्यामुळे माणसाला कंटाळा येतो. अशावेळी तो रेडिओ, दूरदर्शन अथवा संगणकावर संगीत ऐकतो. तेव्हा त्याचा कंटाळा दूर होतो. त्याचे चांगले मनोरंजन होते. त्यामुळे तो पुढील कामे व्यवस्थित करतो. थोडक्यात माणसाच्या मनोरंजनासाठी संगीत हे उपयोगी साधन आहे.

४) राष्ट्रीय एकात्मता व संगीत :

भारताला स्वतंत्र करण्यासाठी अनेक गीतांचा उपयोग झाला. '¾Ö¤ê ´ÖÖŸÖ¸ü´Ö' यासारख्या गीताने राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली. दैनंदिन जीवन जगत असतांना देशात राष्ट्रीय एकात्मता असणे गरजेचे असते. माणुस जेव्हा समुहगीते गातो तेव्हा तो सर्व हेवेदावे विसरुन एकत्र येतो. सामुहिक भावना वाढते. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागते.

५) वातावरण निर्मितीसाठी संगीत :

वातावरण निर्मितीसाठी संगीताचा उपयोग होतो. शाळेच्या सुरुवातीला मुले प्रार्थना म्हणतात. नाटकाची सुरुवात नांदीने होते. डोंबारी, मदारी आपला खेळ सुरु करण्याआधी विविध वाद्ये वाजवितात. त्यामुळे वातावरण निर्मिती होते. निसर्गात सुध्दा पाऊस पडण्याआधी ढग ढोल वाजवित असतात. मोर बेभान होऊन नाचत असतो.

६) श्रमपरिहारासाठी संगीत :

कष्ट करताना संगीत ऐकले तर कष्टाची जाणिव होत नाही. कंटाळवाणे काम संगीत ऐकत केले तर ते काम लवकर होते. पुर्वी स्त्रिया जात्यावर दळण दळायच्या. या श्रमाची जाणिव न होण्यासाठी त्या ओव्या गायच्या. शेतकरी विविध कामे करतांना वेगवेगळी गाणी म्हणतो. अशा प्रकारे श्रमपरिहारासाठी संगीत हे उत्तम माध्यम आहे.

७) जाहिरातीसाठी संगीत :

पूर्वी संगीत हे ईश्वर प्राप्तीसाठी होते. आज तेच संगीत तिखट मिठापर्यंत आले आहे. उत्पादकांना आपले उत्पादन लोकांपर्यंत आणण्यासाठी संगीतमय जाहिराती कराव्या लागतात. जाहिरात संगीतमय असेल तर त्याचा प्रभाव ऐकणाऱ्यांवर होतो. अशा प्रकारे दैनंदिन जीवनात आवश्यक वस्तु बाजारातून घेण्यासाठी संगीतमय जाहिराती उपयुक्त ठरतात.

८) रोग मुक्तीसाठी संगीत :

संगीताचा उपयोग रोग मुक्तीसाठीही होत आहे. विज्ञानाच्या वाढत्या प्रगतीमुळे अनेक मानसिक आजार वाढत आहेत. माणसाचे मानसिक संतुलन बिघडत आहे. अशा व्यक्तींना संगीत ऐकवले तर त्याचे आजार दूर होतात. एवढेच नाही तर रानटी प्राण्यांना पाळीव करणे, गायी

म्हशींच्या दुधात वाढ करणे, फळांची व फुलांची वाढ करणे यासाठी संगीताचा समर्थपणे उपयोग करुन घेतला जात आहे.

9) +ÉxÉn |ÉÉ{ÉiÉÒºÉÉ`Ò ºÉMÉÒiÉ :

|ÉiªÉEÒ +ÉxÉnÉiÉ º´ÉÉIÉ +ºÉiÉÉ. {É®iÉ ºÉMÉÒiÉÉ{ÉÉºÉxÉ Ê¨É³ÉhÉÉ®É +ÉxÉn ½É ´ÉMÉ³ÉSÉ +ºÉiÉÉ.ºÉMÉÒiÉ¨É³ SÉÉ® +ÉxÉnÉSÉ IÉhÉ +É{É±ªÉÉ ´ÉÉ]¬É±ÉÉ ªÉiÉÉiÉ. EÒÉ½Ò EÒÉ³É{É®iÉ EÒÉ ½É<xÉÉ +É{ÉhÉ n:JÉ Ê´ÉºÉ®iÉÉ. ºÉMÉÒiÉÉSªÉÉ ºÉÉÊZÉvªÉÉiÉ +É±ªÉÉxÉiÉ® +É{ÉhÉ ºIÉ³, EÒÉ³ ´É {ÉÉ®ºÉ® Ê´ÉºÉ®iÉÉ. ¨½hÉxÉSÉ ºÉMÉÒiÉÉ{ÉÉºÉxÉ Ê¨É³ÉhÉÉ®É +ÉxÉn ½É ºÉJÉn:JÉÉSªÉÉ {É±ÉÒEÒbSÉÉ +ºÉiÉÉ. ½É +ÉxÉn ÉxÉº´ÉÉIÉÒ ´É =SSÉ EÒÉ]ÒSÉÉ +ºÉiÉÉ. +¶ÉÉ|ÉEÒÉ® +ÉxÉn|ÉÉ{ÉiÉÒºÉÉ`Ò ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ ={ÉªÉÉMÉ ½ÉiÉÉ.

10) BEÒÉÒÉiÉÉ, º¨É®hÉ¶ÉHÒÒ ´É ºÉMÉÒiÉ :

ºÉMÉÒiÉ ½É ºÉÉvÉxÉSÉÉ Ê´É¹ÉªÉ +É½. ºÉMÉÒiÉÉSÉÒ ºÉÉvÉxÉÉ EÒ±ªÉÉ¨É³ BEÒÉÒÉiÉÉ ´ÉÉfiÉ. ªÉÉiÉÒ±É º´É® ±ÉÉ´ÉhÉ, Ê´ÉºiÉÉ® EÒ®hÉ, iÉÉ±É ±ªÉÒSÉ |ÉEÒÉ® ½ÉiÉÉ³hÉ ªÉÉºÉÉ`Ò BEÒÉÒÉiÉÉSÉÒ +É´É¶ªÉEÒiÉÉ +ºÉiÉ. ªÉÉSÉ¤É®¤É® ºÉMÉÒiÉ ½ ºÉÉiÉ ºÉ®É´É®SÉ +ÉvÉÉ®±É±É +É½. ºÉMÉÒiÉÉSÉ ºÉÉn®ÒEÒ®hÉ EÒ®iÉÉxÉÉ ½SÉ ºÉÉiÉ º´É® ºÉ´É ®ÉMÉÉiÉ +ºÉiÉÉiÉ. ªÉÉ º´É®ÉSÉÉ EÒÉ¶É±ªÉÉxÉ ´ÉÉ{É® EÒ®iÉÉxÉÉ +É{É±ÉÒ º¨É®hÉ¶ÉHÒÒ ´ÉÉfiÉ. iÉºÉSÉ iÉ¤É±ªÉÉiÉÒ±É ¤ÉÉ±É ºÉrÉ ºÉÉ®JÉSÉ +ºÉiÉÉiÉ. iªÉÉxÉÉ Ê´ÉÉ´ÉvÉ iÉÉ±ÉÉiÉ ´É ´ÉÉnxÉ |ÉEÒÉ®ÉiÉ ´ÉÉVÉÊ´ÉiÉ +ºÉiÉÉxÉÉ BEÒÉÒÉiÉÉ ´É º¨É®hÉ¶ÉHÒÒ ´ÉÉfiÉ.

11) ÃÒ´ÖÒ¸Ö¯Ò :

संगीत हाच माणसाच्या जगण्याचा आधार आहे. संगीत एक सागराप्रमाणे आहे. आपण कितीही संगीत ऐकले तरी आयुष्य अपुरं पडेल. खरोखरच जो या जादूभऱ्या संगीतापासून दूर असतो त्या सारखा दूर्दैवी प्राणी या पृथ्वीवर नसेल !

प्र.३ रा ब) संगीताचे शिक्षणक्षेत्रात स्थान स्पष्ट करा. गुण : १२

उत्तर : (१) प्रस्तावना :

मानवाच्या दैनंदिन जीवनात, सामाजिक जीवनात संगीताचे जसे महत्त्व आहे. तसेच शिक्षणात सुध्दा संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे. संगीताच्या मदतीने सार्वजनिक शिक्षण कशा पध्दतीने सुलभ होते. हे खालील मुद्दयांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

(२) मानवी जीवनाच्या आवस्था व संगीत -

जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत माणूस शिकत असतो. शैशवास्थेत शिशूच्या कानावर संगीताचे संस्कार करु शकतो. बाल्यावस्थेत वयाच्या सहा ते बारा वर्षापर्यंत त्याला सोप्या रागातील बंदिशी तालासुरात गाण्यास शिकविता येऊ शकतात. कुमारावस्थेत वयाच्या तेरा ते आठरा वर्षापर्यंत त्याला शाळेतील छोट्या कार्यक्रमातून स्वागतगीत, समुहगीत म्हणण्यास प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. प्रौढावस्थेत व वृध्दावस्थेत संगीत शिक्षणाचा म्हणावा तसा परिणाम होत नाही.

(३) संगीत शिक्षण पध्दतीचा इतिहास :

सा) गुरुकूल पध्दत - भारतात वेदकाळापासून गुरुकूल पध्दतीने शिक्षण दिले जायचे.यात विद्यार्थ्यांचा विकास व्हावा याकडे लक्ष दिले जायचे. गुरुकुलातून ऋचा पठण विविध मंत्र व नंतरच्या काळात प्रबंध गायकीचे शिक्षण दिले जात असे.

रे) घरंदाज गायकी - अंदाजे ३०० वर्षापासून घराणे पध्दती सुरुवात झ ााली. गुरु ज्या गावी रहायचा त्या गावचे नाव त्या घराण्याला दिले जायचे. शिष्यांची जिज्ञासा, शिस्त, परिश्रमांची तयारी पाहुनच गुरु शिष्यांना संगीत शिकवायचे. १२ वर्षे कठोर साधना करुनच त्यांना व्यासपीठावरुन कार्यक्रम करण्याची परवानगी असायची.

ग) स्वातंत्र्यपूर्व - स्वातंत्र्यपूर्व काळात पं. भातखंडे व पं पलुस्कर यांनी कठोर परिश्रमातून संगीत शिक्षण पध्दतीत बदल केला. त्यांनी विविध सुविधा सुरु केल्या. स्वरलिपी पध्दती, परीक्षांचे आयोजन, ग्रंथ लेखन इत्यादी बाबीतून संगीतातील दोष दूर केले.

म) स्वातंत्र्योत्तर काळ - स्वातंत्र्यानंतर विविध शिक्षण आयोगांनी शालेय

स्थरापासून विद्यापीठ स्तरापर्यंत संगीत विषय सुरु केला. संगीताच्या पदव्या, शिष्यवृत्त्या यामुळे आज संगीत खेडयापर्यंत जाऊन पोहंचले.

(४) शिक्षणात संगीत विषयाचा लाभ :

सा) संगीताचा प्रचार व प्रसार - भारतीय संगीताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी अगदी पहिली पासून संगीत विषय सुरु करावा लागेल. त्यामुळे आपले सुंदर संगीत देशाच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन पोहंचेल. अशा प्रकारे संगीताचा ¯Ö“ÖÖ¸ ¾Ö ¯ÖÃÖÖ¸ ÆÖ‡»Ö.

रे) सुप्तगुणांचा विकास - प्रत्येक व्यक्तीत कोणते ना कोणते सुप्त गुण असतातच. अनेक मुलांना सुंदर आवाजाची देणगी असते. शालेय स्तरावर संगीत विषय अनिवार्य केला तर अशा मुलांच्या सुप्त गुणांचा विकास ÆÖ‡»Ö.

ग) संस्कार रुजविण्यास मदत - संगीतामध्ये अनेक संस्कार असतात. इतर क्षेत्रात गुरु-शिष्यांचे नाते संपत आले आहे. परंतु संगीतामध्ये आजही गुरु-शिष्य परंपरा टिकून आहे. शिस्त, परिश्रमाची तयारी, नम्रता, सेवाभाव असे संस्कार केवळ संगीतातूनच होतात.

म) कल्पना शक्तीचा विकास - शास्त्रीय संगीतात केवळ सातच स्वर असतात. बंदीशीच्याही चारच ओळी असतात. परंतु गायक कल्पना शक्तीच्या जोरावर ख्यालासारखा प्रकार एक दीड तास रंगवितात. संगीत विषय शालेय स्तरावर अनिवार्य केला तर विद्यार्थ्यांच्या कल्पना शक्तीचा विकास ÆÖ‡»Ö.

प) शिक्षण पध्दती सोपी होईल - आजच्या अवघड शिक्षण पध्दतीला सोपे करण्यासाठी संगीत उपयुक्त ठरते. अनेक अवघड प्रमेय, सुत्रे, इतिहासातील घटना संगीताच्या चालीवर म्हणून पाठ केल्या तर त्या कधीच विसरत नाहीत. अशा प्रकारे शिक्षण पध्दती सोपी करण्यासाठी संगीत मदत करते.

५) संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण -

खरोखरच संगीत हा विषय शालेय अभ्यासक्रमात ठेवल्यास अनेक फायदे होतात हे आपण पाहिले. परंतु अनेक पालक व शिक्षकांचा संगीत विषयाला विरोध होतो. त्यांच्या मते विद्यार्थी अभ्यासाऐवजी संगीतातच रमतील. परंतु हे चुकीचे आहे.

6) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö :

शरीर बलवान करण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात शारीरीक शिक्षण हा विषय जसा सक्तीचा केला आहे. तसेच आपली भावी पिढी सशक्त करण्यासाठी संगीत विषय शाळेत अनिवार्य करावा लागेल. त्यामुळेच आपली संस्कृती व आपले संगीतरुपी धन सुरक्षित राहील.

प्र. ३ रा क) सामाजिक जीवनात संगीताचे स्थान विषद करा. गुण : १२

उत्तर : १) प्रस्तावना :

माणूस हा समाजशिल प्राणी आहे. संगीताचा विकास होताना ते व्यक्तीगत न राहता सामाजिक होत आले. मानवाच्या दैनंदिन जीवनात संगीताचे जसे महत्त्व आहे. तसेच मानव हा समाजात रहात असल्यामुळे सामाजिक जीवनात सुध्दा संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे. ते कशा पध्दतीने ते खालील प्रमाणे पाहता येईल.

२) सामगायन व सामाजिक महत्त्व -

सामवेद काळात संगीताला खुप महत्त्वाचे स्थान होते. ईश्वर हाच आपला पोषणकर्ता आहे. म्हणून त्याची स्तुती करण्यासाठी गायन व्हायचे. सामवेदातील ऋचा पठणाच्या वेळी सर्वच प्रकारची वाद्ये वाजविली जात असत. ब्राह्मण व्यक्ती बरोबरच क्षत्रिय सुध्दा गायन करीत असत. साम गायनाचा विषय ईश्वर भक्ती असायचा तर सामेत्तर गायनाचा विषय निसर्ग व राजाची स्तुती असायचा.

३) रामायण व महाभारत काळातील संगीत -

रामायण व महाभारत काळात संगीताचा व समाजाचा अतूट असा संबंध होता. सामाजिक उत्सवाबरोबरच दैनंदिन जीवनात सुध्दा संगीताला महत्त्व होते. नगरात संगीत वाजले तर ते संपन्नतेचे लक्षण असायचे. संगीत वाजले नाही तर अशुभ समजले जायचे.

४) लोकसंगीत व सामाजिक महत्त्व -

भारत हा शेतकऱ्यांचा देश आहे. तो शेतामध्ये काम करताना लोकगीते गात असतो. उदा : पेरणी, लावणी , मळणी करतांना गाणी म्हटली जातात. ही सर्व गाणी सामाजिक संगीताचेच स्वरुप असते. त्याच बरोबर यात्रेतून होणारे तमाशे, पोवाडे, लावण्या, भारुड इत्यादी प्रकारातून

सामाजिक जीवनात संगीताला किती महत्त्वाचे स्थान होते हे दिसून येते.

५) सदृढ समाज व संगीत -

सदृढ समाजासाठी माणसिक व आध्यात्मिक गरजांची पुर्तता होणे गरजेचे असते. भारत ही साधुसंतांची भूमी आहे. त्यांनी सदगुणांचे संस्कार रुजविण्यासाठी संगीताचाच सहारा घेतला. संत कबीरांपासून ते संत मीराबाई पर्यंत, संत तुकारामांपासून ते संत बाबा महाराज सातारकरांपर्यंत सर्वांनीच अध्यात्माचा प्रचार करण्यासाठी संगीताचा सहारा घेतला आहे.

६) सामाजिक संतुलन व संगीत -

कोणत्याही देशाची प्रगती ही तेथील सामाजिक संतुलनावरच अवलंबून असते. विविध जाती धर्माच्या लोकांना एकत्रीत ठेवण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते. विविध राष्ट्रभक्तीपर गीते समुहाने गायली तर सर्वजनच आपली जात धर्म विसरुन सुरामध्ये रमुन जातात. अशा प्रकारे सामाजिक संतुलनासाठी संगीत उपयुक्त ठरते.

७) सामाजिक समस्या निर्मूलन व संगीत -

आज देशात विविध सामाजिक समस्या दिसून येतात. त्यामध्ये बालविवाह, हुंडाबळी, अंधश्रध्दा, एड्स, व्यासनाधिनता, पर्यावरण संतुलन, लोकसंख्या वाढ इत्यादी समस्या दिसून येतात. या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी संगीत उपयुक्त ठरते. प्राचीन काळापासून वाईट रुढी, प्रथा परंपरा नष्ट करण्यासाठी भारुड, कीर्तन इत्यादी प्रकारातून प्रयत्न झाले †ÖÆŸÖ.

८) संस्कार गीते व सामाजिक महत्व -

आजची लहान मुलं ही भावी देशाचे आधारस्तंभ आहेत. अशा लहान मुलांवर संस्कार करण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते. उदा : पुजाकरतांना, सांजवात लावताना, स्तोत्र, मंत्र पठण करताना, आरत्या म्हणताना लहान मुलांवर संस्कार होत असतात. लहान मुलांच्या ओठावर देशभक्ती व ईश्वर भक्तीची गीते असतील तर तेथील देशाचे भवितव्य ÃÖ¬¤Ö ˆ•¾Ö»Ö †ÃÖŸÖ.

९) सामाजिक नितीमुल्ये व संगीत -

भारतीय समाजातील नितीमुल्ये काळाच्या ओघात संपत आहेत. त्या नितिमुल्यांना जपुन ठेवण्यासाठी आज-काल शाळेमधुन नितीमुल्यांचे शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली आहे. आजच्या या मुलांना नितिमुल्यांची ओळख करुन देण्यासाठी शालेय अभ्यास क्रमात स्त्री - पुरुष समानता, संस्कृती संवर्धन, राष्ट्रप्रेम इत्यादी विषय शिकविले जातात. ही सर्व नितिमुल्य संगीताच्या माध्यमातून शिकविली जातात.

१०) सार्वजनिक उत्सव व संगीत -

माणुस हा उत्सव प्रिय प्राणी आहे. भारतात प्रत्येक महिन्यात विविध उत्सव असतात. उदा : चैत्र महिन्यात चैत्रागौरी , जेष्टात वटसावित्री, श्रावणात नागपंचमी , नारळी पौर्णिमा , भाद्रपदात गौरी , गणपती, दसरा, दिवाळी व वर्षाखेर होळी असे सण साजरे होतात. हे सर्व उत्सव संगीताशिवाय अपुर्णच असतात. अशा प्रकारे सार्वजनिक उत्सवात संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे.

११) संगीत व सामाजिक प्रतिष्ठा -

कधी काळी संगीत हे कनिष्ठ लोकांपुरतेच मर्यादित होते. त्यामुळे संगीताला प्रतिष्ठा नव्हती. त्या काळात संगीत शिकणे पाप होते. परंतु आज संगीताला प्रतिष्ठा मिळाली आहे. संगीत घराघरात जाऊन पोहंचले आहे. संगीताच्या विविध स्पर्धा, त्यातुन मिळणारा मानसन्मान , संगीत परिषदा, संगीत सम्मेलने इत्यादी मुळे संगीताला मानाचे स्थान प्राप्त –ÖÖ»Ö †ÖÆ.

12) ={ÉÉºÉxÉÉ ´É ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ºlÉÉxÉ -

={ÉÉºÉxÉºÉÉ`öÒ ´ÉÉ{É®±É±ªÉÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÒ ºÉ rÉ ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ¤ÉÉÊvÉ±ÉEòÒ +É½. EòÒiÉxÉ, ¦ÉÉ¯ûb, +¦ÉMÉ ´É +É´ªÉÉ <.MÉÒiÉ |ÉEòÉ®ÉxÉÉ ºÉ¨ÉÉVÉÉiÉ ¨É½k´É +É½. ¨ÉÊ¶ÉnÒ¨ÉvÉÒ±É +VÉÉxÉ +ºÉ±É ÌEò´ÉÉ MÉ¯ûuÉ®ÉiÉÒ±É MÉ¯û´ÉÉhÉÒ +ºÉ±É, É½nSªÉÉ n´É³ÉiÉÒ±É +É®iÉÒ +ºÉ±É ÌEò´ÉÉ SÉSÉ ¨ÉvÉÒ±É |ÉÉlÉxÉÉ +ºÉ±É,ªÉÉ ºÉ´É ={ÉÉºÉxÉEòÊ®iÉÉ ºÉ{iÉºÉ®ÉSÉÉSÉ +ÉvÉÉ® PÉiÉ±É±ÉÉ +É½. +¶ÉÉ|ÉEòÉ® ={ÉÉºÉxÉEòÊ®iÉÉ ªÉÉÊVÉ±É±ªÉÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÒ ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ¤ÉÉÊvÉ±ÉEòÒ +É½ ½ º{É¹]õ ½ÉiÉ.

13) ÃÖ´ÖÖ¸Öï¯Ö -

खरोखरच आगदी सामगायनापासून आजपर्यंत समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी संगीताचा समर्थपणे उपयोग केला आहे. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, मानवाचे सामाजिक जीवन हे संगीताशिवाय अपूर्णच आहे.

अपेक्षित प्रश्नसंच 10

संभाव्य प्रश्नपत्रिका - १

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.१ अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर .... यांचे शिष्य होते.
2. बालगंधर्वांचे पूर्ण नाव .... आहे.
3. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे जन्मस्थान .... आहे.
4. पं.गजाननबुवा जोशी प्रसिद्ध .... वादक होते.
5. पं.पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नांव .... होते.

²Ö) •ÖÖ›¡µÖÖ •ÖÔ¡¾ÖÖ **05**

1. पं. वि. ना. भातखंडे	†) 'गूंज उठी शहनाई'
2. पं. गोविंदराव टेंबे	²Öú) 'शकुंतला'
3. लता मंगेशकर	क) 'आनंदघन'
4. बाल गंधर्व	›¡) ¤¡¿Ö×¾Ö¬Ö £ÖÖ™¡ ¯Ö¨¡ŸÖß
5. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ	‡) '†ÖµÖÖ¬µÖÖ“ÖÖ ¸¡Ö•ÖÖ'

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

१.पं.गोविंदराव टेंबे यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही दोन पुस्तकांची नांवे लिहा.

2. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचे नांव लिहा.
3. लता मंगेशकर यांनी कोणत्या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती केली.
4. पं. वि. ना. भातखंडे यांची दोन टोपन नावे लिहा.
5. पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ?

›¡) चुक किंवा बरोबर ते लिहा. **05**

1. पं. गजाननबुवा जोशी हे पं. अनंत मनोहर जोशी यांचे पुत्र होते.
2. उ. अलिअकबर खाँ हे उ. अल्लादिया खाँ यांचे बंधू आहेत.
3. लता मंगेशकरांचे जन्मस्थान कोल्हापूर हे आहे.
4. पं. वि. दी. पलूस्कर 'गांधर्व महाविद्यालया'चे संस्थापक आहेत.
5. पं. पन्नालाल घोष प्रसिद्ध बासरीवादक होते.

¯Ö. 2 तुलना करा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत

ब) वैयक्तिक गायन - समुह गायन

क) गायन - वादन

¯Ö. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) पं. वि.ना. भातखंडे यांचे सांगीतिक कार्य

²Ö) ¸¡×›¡†Ö

क) ÁÖÖŸÖÖ

¯Ö. 4 ÃÖ×¾ÖßÖÃŸÖ¸¡ ´ÖÖ×ÆŸÖß ×»ÖÆÖ. **12**

स्वातंत्र्योत्तर काळातील संगीताच्या विकासाबद्धल माहिती लिहा.

¯Ö. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

अ) ख्याल

²Ö) Š¡´Ö¸¡ß

क) ¬Ö´ÖÖ¸¡

प्र. ६ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

²Ö) दैनंदिन जीवनात संगिताचे महत्त्व विशद करा.

क) सामाजिक जीवनात संगिताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

ÃÖ³ÖÖ¾ÖµÖ प्रश्नपत्रिका - 2

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.१ अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. .... ही संस्था पं.वि.दि.पलुस्कर यांनी लाहोर येथे स्थापन केली.
2. पं. वि.ना. भातखंडे यांचे जन्मस्थान .... आहे.
3. पं. गोविंदराव टेंबे यांचा मृत्यु दिनांक .... आहे.
4. उ.अब्दुल करीम खाँ .... या संस्थेचे संस्थापक होते.
5. उ. बिस्मिल्ला खाँ प्रसिद्ध .... वादक होते.

²Ö) •ÖÖ›ü¶Ö •ÖÖôû¾ÖÖ **05**

1.	पं.वि.दि. पलुस्कर	कल्पना संगीत
2.	उ.बिस्मिल्ला खाँ	'नटसम्राट'
3.	उ.अब्दुल करीम खाँ	कुरुंदवाड
4.	बाल गंधर्व	'खुर्दक'
5.	पं.गोविंदराव टेंबे	किराना घराणा

क) खालील वाक्य चुक की बरोबर सांगा **05**

1. बालगंधर्वांचा मृत्यु पुणे येथे झाला.
2. 'अभिनव रागमंजिरी ' हे पुस्तक पं.वि.ना. भातखंडे यांनी लिहिले.
3. उ.अब्दुल करीम खाँ हे सवाई गंधर्वांचे शिष्य होते.
4. पं. गोविंदराव टेंबे हे शास्त्रीय गायक होते.
5. पं. गजाननबुवा जोशी यांचे जन्मस्थान मुंबई आहे.

ड) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. पं.वि.दि.पलुस्कर यांची लोकप्रिय रामधुन कोणती?
2. 'विष्णू शर्मा' हे कोणाचे टोपण नाव आहे?
3. पं.रविशंकर यांच्या दोन प्रसिद्ध रचनांची नावे लिहा.

4. बालगंधर्व यांनी 'एकनाथां' ची भूमिका कोणत्या चित्रपटात केली?
5. उ. बिस्मिला खाँ यांच्या वडिलांचे नाव लिहा.

¯Ö. 2 तुलना करा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन

²Ö) शास्त्रीय संगीत- सुगम संगीत

क) वैयक्तिक गायन - समुह गायन

¯Ö. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) लता मंगेशकर यांचे सागीतिक कार्य

²Ö) संगणक

क) संयोजक

¯Ö. 4 ÃÖ×¾ÖßÖÃÖ¸ü ´ÖÖ×ÆüŸÖß ×»ÖÆüÖ. **12**

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील संगीताच्या विकासाबद्धल माहिती लिहा.

¯Ö. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

अ) तराणा

²Ö) ख्याल

क) ŠÃ´Ö¸ß

प्र. ६ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) सामाजिक जीवनात संगिताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

²Ö) दैनंदिन जीवनात संगिताचे महत्त्व विशद करा.

क) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

ÃÖ³ÖÖ¾µÖ प्रश्नपत्रिका - 3

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

¯Ö.1 †) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. पं. पलुस्कर हे नाशिक येथील .... आश्रमाचे संस्थापक होते.
2. उ. अब्दुल करीम खाँ यांचे जन्मस्थान .... हे आहे.
3. .... यांनी बालगंधर्व यांना संगीताचे प्राथमिक शिक्षण दिले.
4. पं. रविशंकर हे प्रसिद्ध .... वादक आहेत.
5. चित्रपट .... ची निर्मिती लता मंगेशकर यांनी १९८६ मध्ये केली.

²Ö) •ÖÖ›¯¶Ö •ÖÔ¾ÖÖ **05**

1. उ. बिस्मिल्ला खाँ	-	राग रसिया
2. पं. गोविंदराव टेंबे	-	ग्वाल्हेर घराणे
3. उ. अलीअकबर खाँ	-	हार्मोनियम वादक
4. पं. रविशंकर	-	×¿Ö¾Ö¯Ö¸¡
5. पं. गजाननबुवा जोशी	-	³ÖÖ•Ö¯Ö¸¡

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. पं. पलुस्करांचे मृत्युस्थान लिहा.
2. उ. अब्दुल करीम खाँ यांनी मृत्युसमयी कोणत्या रागाचे गायन केले होते?
3. 'गंधर्व नाटक मंडळी' या संस्थेची स्थापना कोणी केली ?
4. पं. रविशंकर यांच्या गुरुचे नाव लिहा.
5. लता मंगेशकर यांच्या दोन गुरूंची नावे लिहा.

›¡) खालील वाक्य चुक की बरोबर सांगा **05**

1. पं.वि.दि. पलुस्कर हे पं. रामकृष्ण बुवा वझे यांचे शिष्य होते.
2. बालगंधर्व पार्श्वगायनासाठी प्रसिद्ध होते.
3. लता मंगेशकर या नूरजहाँ आणि के.एल. सहगल या गायंकामुळे फारच ¯Ö³ÖÖ×¾ÖŸÖ –ÖÖ»µÖÖ ÆÖŸµÖÖ.
4. उ. अलीअकबर खाँ प्रसिद्ध सरोद वादक होते.

5. 'अनुराधा' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शक पं. रविशंकर आहेत.

¯Ö. 2 तुलना करा. (कोणत्याही दोन) **16**

अ) शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत

²Ö) स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन

क) कंठ संगीत - वाद्य संगीत

¯Ö. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) पं.रविशंकर यांचे सागीतिक कार्य

²Ö) दूरदर्शन

क) कलाकार

¯Ö. 4 ÃÖ×¾ÖÃŸÖ¸¡ ´ÖÖ×ÆŸÖß ×»ÖÆÖ. **12**

स्वातंत्र्योत्तर काळातील संगीताच्या विकासाबद्धल माहिती लिहा.

¯Ö. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

†) ¬Ö´ÖÖ¸¡

²Ö) ¬Ö¯Ö¤¡

क) ख्याल

¯Ö. 6 खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) दैनंदिन जीवनात संगिताचे महत्त्व विशद करा.

²Ö) सामाजिक जीवनात संगिताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

क) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

ÃÖ³ÖÖ¾µÖ प्रश्नपत्रिका - 4

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUST (65)

Time : 3 Hours (2 Page) Marks : 100

प्र.१ ला अ) रिकाम्या जागा भरा **5**

१) रामधुनीचे रचनाकार म्हणून .... ओळखले जाते.

२) कार्तिककुमार यांचे गुरु .... आहेत.

३) पं. गजाननबुवा जोशी यांचे .... हे जन्मस्थळ आहे.

४) .... हे बालगंधर्वाचे संपूर्ण नाव आहे.

५) तुमच्या अभ्यासक्रमातील प्रसिध्द सरोदवादक ...... हे आहेत.

²Ö) •ÖÖ›µÖÖ »ÖÖ¾ÖÖ. **5**

१) पं.वि.ना.भातखंडे	-	सांगवडे
२) पं.गोविंदराव टेंबे	-	३० जानेवारी, १९११
३) पं. गजानन बुवा जोशी	-	उ.अल्लाउद्दिन खाँ
4) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖ¯Ö	-	१० ऑगष्ट, १८६०
५) उ. अलिअकबर खॉ	-	गौरी मंजीरी

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **5**

1) उ. अलिअकबर खाँ यांच्या दोन शिष्यांची नावे लिहा.

2) शिवानंद संगीत प्रतिष्ठानची स्थापना कोणी केली ?

3) पं.गोविंदराव टेंबे यांनी कोणत्या चित्रपटात भूमिका केली ?

४) बालगंधर्वाची शेवटची भूमिका कोणती ?

५) उ. अब्दुलकरीम खाँ यांनी कोणत्या संगीत विद्यालयाची स्थापना केली.

ड) चूक की बरोबर ते लिहा. **5**

१) लता मंगेशकर यांनी आनंदघन या टोपन नावाने संगीत दिग्दर्शन केले.

२) दीपावली या रागाची रचना पं. रविशंकरांनी केली .

३) बागंधर्वांनी गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली.

४) शारदा संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. वि.ना. भातखंडे यांनी केली.

५) ११ नोव्हेंबर, १८७२ ही उ. अब्दुल करीम खाँ यांची जन्म तारीख आहे.

¯Ö. 2 फरक स्पष्ट करा. (कोणत्याही दोन) **16**

अ) कंठ संगीत - वाद्य संगीत

²Ö) स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन

क) वैयक्तीक संगीत - समुह संगीत

¯Ö. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) उस्ताद अब्दुल करिम खाँ यांचे सागीतिक कार्य

²Ö) टेपरेकॉर्डर

क) साथसंगत

¯Ö. 4 ÃÖ×¾ÖÃÖŸÖ¸ü ´ÖÖ×ÆüŸÖß ×»ÖÆüÖ. **12**

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील संगीताच्या विकासाबद्धल थोडक्यात लिहा.

¯Ö. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

अ) तराणा

²Ö) Š´Ö¸üß

क) ¬Ö¯Ö¤ü

प्र. ६ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

क) दैनंदिन जीवनात संगिताचे महत्त्व विशद करा.

क) सामाजिक जीवनात संगिताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

ÃÖ³ÖÖ¾µÖ प्रश्नपत्रिका - 5

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.1 अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर .... यांचे शिष्य होते.
2. बालगंधर्वांचे पूर्ण नाव .... आहे.
3. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांचे जन्मस्थान .... आहे.
4. पं.गजाननबुवा जोशी प्रसिद्ध .... वादक होते.
5. पं.पन्नालाल घोष यांच्या वडिलांचे नांव .... होते.

²Öü) •ÖÖ›ü¾ÖÖ •ÖÖê›ü¾ÖÖ. **05**

1. पं. वि. ना. भातखंडे	†) 'गूंज उठी शहनाई'
2. पं. गोविंदराव टेंबे	²Öü) 'शकुंतला'
3. लता मंगेशकर	क) 'आनंदघन'
4. बालगंधर्व	›ü) ¤ü¿Öú¾ÖÖ¬ÖÖ £ÖÖ™ü ¯Öê¨üŸÖß
5. उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ	‡) '†ÖµÖÖ¬Öµ"ÖÖ ¸üÖ•ÖÖ'

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. पं.गोविंदराव टेंबे यांनी लिहिलेल्या कोणत्याही दोन पुस्तकांची नांवे लिहा.
2. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेचे नांव लिहा.
3. लता मंगेशकर यांनी कोणत्या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती केली.
4. पं. वि. ना. भातखंडे यांची दोन टोपन नावे लिहा.
5. पं. पन्नालाल घोष यांचे जन्मस्थान कोणते ?

›ü) चुक किंवा बरोबर ते लिहा. **05**

1. पं. गजाननबुवा जोशी हे पं. अनंत मनोहर जोशी यांचे पुत्र होते.
2. उ. अलिअकबर खाँ हे उ. अल्लादिया खाँ यांचे बंधू आहेत.
3. लता मंगेशकरांचे जन्मस्थान कोल्हापूर हे आहे.

4. पं. वि. दी. पलूस्कर 'गांधर्व महाविद्यालया'चे संस्थापक आहेत.
5. पं. पन्नालाल घोष प्रसिद्ध बासरीवादक होते.

¯ÖÏ. 2 फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) **16**

†) गायन - वादन

²Öü) शास्त्रीय संगीत - सुगम संगीत

क) स्वतंत्र वादन - साथसंगतीचे वादन

¯ÖÏ. 3 टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन) **16**

†) पं. वि.दि. पलुस्कर यांचे सांगीतिक कार्य

²Öü) दूरदर्शन

क) कलाकार

¯ÖÏ. 4 ÃÖ×¾ÖßÖÃŸÖ¸ü ˆ¢Ö¸ü ×»ÖÆüÖ. **12**

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय संगीताचा इतिहास

¯ÖÏ. 5 गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये लिहा. (कोणतेही दोन) **12**

†) ¬ÖÏ¯Ö¤ü

²Öü) ख्याल

क) तराणा

¯ÖÏ. 6 खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) **24**

†) दैनंदिन जीवनात संगीताचे महत्त्व लिहा.

²Öü) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा.

क) सामाजिक जीवनात संगीताचे महत्त्व विषद करा.

अपेक्षित प्रश्नसंच **11** उत्तरासह प्रश्नपत्रिका

संभाव्य प्रश्नपत्रिका

HISTORY & DEVELOPMENT OF INDIAN MUSIC (65)

Time : 3 Hours (2 pages) **Max. Marks :** 100

प्र.1 अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा. **05**

1. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी भुर्जीखा यांच्याकडून जयपूर घराण्याची Ÿöû»öß´ö ‘öŸö»öß.
2. लता मंगेशकर यांनी अमान अली खाँ यांच्याकडून रीतसर गंडा बांधून शास्त्रीय संगीताचा अभ्यास केला.
3. ‘¬ö´ööŸ´öö’ µöö ×“ö¡ö¯ö™öŸö बालगंधर्व यांनी एकनाथांची भूमिका केली.
4. ‘†ö×¬öµöö’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन अलि अकबर खाँ यांनी केले.
5. ‘गूँज उठी शहनाई’ µöö ×“ö¡ö¯ö™öŸö उ.बिस्मिल्ला खाँ यांनी शहनाईवादन केले.

²ö) •öö›¡µöö •öõ¾öö. **05**

1. पं. रविशंकर	(अ) अमरूद्दीन खाँ
2. उ. बिस्मिल्ला खाँ	(ब) कल्पना संगीत
3. उ. अब्दुल करिम खाँ	(क) पाथेर पांचाली
4. पं. गोविंदराव टेंबे	(ड) पहिली मंगळागौर
5. लता मंगेशकर	(इ) हिराबाई बडोदेकर

˜¢ö¸¡ -

1. पं. रविशंकर	(क) पाथेर पांचाली
2. उ. बिस्मिल्ला खाँ	(अ) अमरूद्दीन खाँ
3. उ. अब्दुल करिम खाँ	(इ) हिराबाई बडोदेकर
4. पं. गोविंदराव टेंबे	(ब) कल्पना संगीत
5. लता मंगेशकर	(ड) पहिली मंगळागौर

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. **05**

1. गायन व व्हायोलिन वादन ह्या दोन्ही क्षेत्रांत नावाजलेली व्यक्ती कोण?

उत्तर - पं.गजाननबुवा जोशी हे गायन व व्हायोलिन वादन ह्या दोन्ही क्षेत्रांत नावाजलेली व्यक्ती आहेत.

2. अभ्यासक्रमातील शहनाईवादकाचे नाव लिहा.

उत्तर - उ.बिस्मिल्ला खाँ हे अभ्यासक्रमातील शहनाईवादक आहेत.

3. ‘विष्णुशर्मा’ यांचे संपूर्ण नाव लिहा.

˜¢ö¸¡ - ‘विष्णुशर्मा’ यांचे संपूर्ण नाव पं.विष्णू नारायण भातखंडे हे आहे.

4. ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागत गीताची रचना कोणी केली ?

उत्तर - पं.रविशंकर यांनी ‘अथ स्वागतम्’ या स्वागत गीताची रचना केली.

5. अभ्यासक्रमात अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे कलावंत कोण?

उत्तर - पं.गोविंराव टेंबे हे अभ्यासक्रमात अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे कलावंत †öÆŸö.

›¡) चुक किंवा बरोबर ते लिहा. **05**

1. भारतीय संगीत विद्यालयाची स्थापना पं. पलुस्कर यांनी केली.

उत्तर - हे विधान चूक आहे.

2. उ. अब्दुलकरिम खाँ यांनी भूगंधर्व रहिमत खाँ यांना गुरू मानले.

उत्तर - हे विधान बरोबर आहे.

3. पं. गजाननबुवा जोशी यांनी ग्वाल्हेर व जयपूर घराण्याचीच गायकी आत्मसात केली.

उत्तर - हे विधान चूक आहे.

4. ‘काबुलीवाला’ ¾ö ‘अनुराधा’ या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन पं. रविशंकर यांनी केले.

उत्तर - हे विधान बरोबर आहे.

5. उ. अलिअकबर खाँ यांना ‘भारतरत्न’ हा पुरस्कार मिळाला.

उत्तर - हे विधान चूक आहे.

¯ÖË. 2 फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) 16

†) कंठ संगीत - वाद्य संगीत

^¢Ö¸ü - अ) कंठ संगीत व वाद्य संगीत

^¢Ö¸ü : गायन, वादन व नृत्य या कलांच्या सुंदर संगमास संगीत असे म्हणतात. या संगीतात कंठ संगीत व वाद्य संगीत असे दोन वेगवेगळे प्रकार आहेत. यातील भेद कोणते आहेत ते खालील प्रमाणे पाहुयात.

कंठ संगीत	वाद्य संगीत
१) व्याख्या -	
मनुष्याच्या कंठातून बाहेर पडणाऱ्या ÃÖ¸ü²Ö¬Ö¤ü, ŸÖÖ»Ö²Ö¬Ö¤ü ¾Ö »ÖµÖ²Ö¬Ö¤ü काव्यास कंठ संगीत असे म्हणतात.	विविध वाद्यांवर वाजविल्या जाणाऱ्या तालबध्द व लयबध्द रचनेस वाद्य संगीत असे म्हणतात.
2) =MÉ¨É -	
vÉÉÌ¨ÉEò oÎ¹]õEòÉxÉÉiÉxÉ MÉÉªÉxÉÉSÉò ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ ¥ÉÀn¨ÉÉxÉÒ Eò±ÉÒ ´É iÉÒ ¶ÉEòÖÉEòb÷ ºÉ{Éni Eò±ÉÒ ¶ÉEò®ÉxÉ ºÉ®º´ÉiÉÒ±ÉÉ ´É ºÉ®º´ÉiÉÒxÉ ½Ò Eò±ÉÉ xÉÉ®nÉ±ÉÉ Ê¶ÉEòÊ´É±ÉÒ. xÉÉ®nÉxÉÒ ½Ò Eò±ÉÉ MÉvÉ´ÉÉxÉÉ Ên±ÉÒ ´É MÉvÉ´ÉÉxÉÒ ÊiÉSÉÉ |ÉºÉÉ® Eò±ÉÉ.	ºÉ®º´ÉiÉÒSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ´ÉÒhÉÉ, É´É¹hÉSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ¶ÉJÉ, ¸ÉÒEò¹hÉSªÉÉ ½ÉiÉÉiÉÒ±É ¤ÉÉºÉ®Ò +¶ÉÉ É´É´ÉvÉ ´ÉÉtÉSÉÉ ºÉ¤ÉvÉ n´ÉÒn´ÉiÉÉ¶ÉÒ VÉÉb±ÉÉ +É½. ªÉÉSÉÉÉ +lÉ ´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSÉÉ =MÉ¨É ½É {É®ÉhÉ EòÉ³ÉiÉ ZÉÉ±ÉÉ +ºÉ ¨½hÉiÉÉ ªÉ<±É.
3) Ê´ÉEòÉºÉ -	
Eò`öÒ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ ½É ´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSªÉÉ Ê´ÉEòÉºÉÉ {ÉlÉ +ÊvÉEò MÉiÉÒxÉ ZÉÉ±ÉÉ. Eò`öºÉMÉÒiÉÉ±ÉÉ EòÉhÉiÉ½Ò ºÉÉvÉxÉ ±ÉÉMÉiÉ xÉÉ½Ò.Eò`öÉiÉxÉ ÊxÉ®ÊxÉ®É³ º´É®  ´É ´ªÉvÉxÉ ºÉ½VÉ ÊxÉPÉiÉÉiÉ. iªÉÉ¨É³ Eò`öºÉMÉÒiÉÉSÉ Ê´ÉEòÉºÉ ºÉ½VÉ ZÉÉ±ÉÉ.	´ÉÉtºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ½Ò ´ÉÊnEò EòÉ³ÉiÉ ZÉÉ±ÉÉ.ºÉÉ¨ÉºÉiÉÒSªÉÉ |ÉºÉMÉÒ "¤ÉÉhÉ" ªÉÉ ´ÉÉtÉ ºÉÉlÉ Eò±ÉÒ VÉÉªÉSÉÒ. ½ ´ÉÉt ºÉÉiÉ º´É®ÉiÉ ´ÉÉVÉiÉ +ºÉ. {ÉÉf ºÉÉlÉ ºÉMÉiÉÒiÉxÉ Eò±ÉÉ´ÉiÉÉxÉÒ º´ÉiÉÆjÉ ´ÉÉnxÉÉSÉÒ Eò±ÉÉ +ÉiÉ¨ÉºÉÉiÉ Eò±ÉÒ.
4) ´ÖÆ¢ü¾ÖÖ“µÖÖ ²ÖÖ²Öß :	
गायनामध्ये स्वरांचे माधुर्य , आलाप तानांची तयारी , स्वर लावण्याची ¯Ö¬¤üŸÖ, †¾ÖÖ•ÖÖ“Öß ŸÖµÖÖ¸üß ‡ŸµÖÖ¤üß“ÖÖ विचार केला जातो.	वाद्य संगीतात फुंक, श्वास नियंत्रण, अचूक स्वरस्थाने, तंतुवाद्यात झाला, मिजराबीचे संचलन इत्यादीचा विचार केला जातो.
५) प्रकार :	
कंठ संगीतात धृपद, धमार, ख्याल, चतरंग, त्रिवट, भावगीत, भक्तीगीत, नाटयगीत, लोकगीत इत्यादी प्रकार †ÖÆüŸÖ.	वादय संगीताचे तीन प्रकार आहेत. १) साथसंगतीचे वादन २) स्वतंत्र वादन ३) वृंदवादन इत्यादी
६) कलावंत -	
धृपद-धमार - उ.डागर बंधु ख्याल गायन- पं. जसराजजी , ठुमरी -पं अजय पोहनकर, पार्श्व गायन - लता मंगेशकर,	पखवाज - पं. भवानी शंकर तबला - उ. झाकीर हुसेन सतार - पं. रविशंकर ²ÖÖÃÖ¸üß - ¯Ö.Æü¸üß¯ÖÐÃÖÖ¤ü “ÖÖî¸üÃÖµÖÖ
7) घराणे -	
ग्वाल्हेर घराणा, आग्रा घराणा, जयपूर घराणा, किराणा घराणा इत्यादी घराणे †ÖÆüŸÖ.	तबलावादनात दिल्ली घराणा, लखनौ घराणा, बनारस घराणा , पंजाब घराणा इ.घराणे आहेत.
8) ÃÖ£Ö»Ö ³Öê¤ü -	
*कंठ संगीत केवळ कंठातून सादर करावे लागते. * कंठ संगीतात शब्दानुरुप आवाजाचे चढ उतार, आवाज लावण्याचे तंत्र इत्यादी बाबींचा विचार केला जातो. * धृपदाची सुरुवात नोमतोमने होते. तर शास्त्रीय गायनांची सुरुवात आलापाने होते.	* वाद्य संगीत हे विविध वादयांवर ¾ÖÖ•Ö×¾Ö»Öê •ÖÖŸÖê. * वाद्य संगीतात स्वरांची आंदोलने, ´Öà›ü, †ŸÖß ¥ÖŸÖ»ÖµÖ, ‡. “ÖÖ ×¾Ö“ÖÖ¸ü केला जातो. * तंतू वाद्याची सुरुवात जोडने होते तर तबला वादनाची सुरुवात पेशकाराने होते.

*धृपद व बडया ख्यालाच्या रचनेस बंदीश असे म्हणतात. * कंठ संगीतात गीत असते.	* वादनातील रचनेस मसितखानी व रजाखानी गत असे म्हणतात * वादय संगीतात धून असते.

ºÉ¨ÉÉ®ÉÉ{É :- ¦ÉÉ®iÉ n¶ÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ VÉÉiÉÒvÉ¨ÉÉSÉ ±ÉÉEò BEòjÉ xÉÉniÉÉiÉ. भारताने ‘विविधतेत एकता’ हा संदेश साऱ्या जगाला दिला. याच प्रमाणे ¦ÉÉ®iÉÉiÉ Ê´ÉÊ´ÉvÉ MÉÉªÉxÉ, ´ÉÉnxÉ ´É iªÉÉSÉ |ÉEòÉ® ÊnºÉxÉ ªÉiÉÉiÉ. iªÉÉ¨É³ý +É{É±É ºÉMÉÒiÉ ºÉ¨Éré ZÉÉ±É +É½. MÉÉªÉxÉ +ºÉÉ ´ÉÉ ´ÉÉnxÉ +É{ÉhÉ ªÉÉ º´ÉMÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ Eò±ÉSÉÉ +Éº´ÉÉni PÉ>ðªÉÉiÉ ´É +É{É±É VÉÒ´ÉxÉ ºÉMÉÒiÉ¨ÉªÉ Eò¯ûªÉÉiÉ.

¯ö. 2 ¸ö ²ö) स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन

^¢ö¸ - ²ö) स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन

^¢ö¸ : भारतीय संगीतात वाद्य संगिताला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. वैदिक काळापासून २१ व्या शतकापर्यंत अनेक वाद्यांचा अविष्कार झाला. तत, सुषिर, अवनद्ध व घन वाद्यांतील अनेक वाद्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे. अशा या विविध वाद्यांचा उपयोग साथसंगत, स्वतंत्र वादन व वृंदवादनासाठी होतो. यांपैकी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन कसे असते, त्यांच्यातील भेद कोणते आहेत हे खालील मुद्यांच्या आधारे पाहता येईल.

स्वतंत्र वादन	साथसंगतीचे वादन
१) व्याख्या : जे वादन स्वतंत्रपणे ‡ö“”ìÝö »öµöö߀Ýö Ã¾ö¸ö²ö¨¨ì, »öµö²ö¨¨ì ¾ö तालबद्ध पद्धतीने पेश केले जाते त्यास स्वतंत्र वादन असे म्हणतात.	**१) व्याख्या :** गायन, वादन अथवा नृत्याला उठाव व पुरकता यावी यासाठी जे वादन केले जाते त्यास साथसंगतीचे वादन असे म्हणतात.
२) उगम : स्वतंत्र वादनाचा उगम हा साथसंगतीच्या वादनानंतर झाला. गायकांची साथ करत असताना वादकांनी आपली कला विकसीत केली. यातूनच पुढे स्वतंत्र वादनाचा उगम झाला.	**२) उगम** : वाद्यांच्या पुर्वी गायनाचा उगम झाला. गायनाच्या साथीसाठी विविध वाद्यांची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच साथसंगतीच्या वादनाचा उगम झाला.
३) वादनाची पद्धत : ज्याप्रमाणे गायक अपले गायन सादर करताना विविध गीतप्रकार सादर करून मैफल Ãö•ö×¾öÝö †ÃöÝöê. ÝöÃö“ö Ã¾öÝö¡ö वादनात ततवाद्य व सुपिर वाद्य असेल तर गत, धुन, जोड, झाला इ. प्रकारांचे वादन करतात तर अवनद्ध वाद्य असेल तर उठाण, पेशकार, कायदे, रेले, तुकडे, मुखडे इ. वादन प्रकार वाजवून मैफल सजविली जाते.	**३) वादनाची पद्धत :** साथसंगतीच्या वादनामध्ये गायक अथवा वादकास अनुरूप साथ केली जाते. स्वतंत्र वादनाप्रमाणे साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना मुक्त वादन करता येत नाही. गायकांना आधार स्वर देणे, गायक जेव्हा थांबेल तेव्हा एखादी अनुरूप स्वर रचना वाजविणे तसेच समेवर येण्यासाठी तबलावादक एखादा मुखडा वाजवून साथसंगतीचे वादन करीत असतो.
4) Ã¾öÖöÝö¡µö : स्वतंत्र वादन करताना मुख्य कलावंताला त्याच्या आवडीनिवडीनुसार वादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. राग, ताल, रचना व बोलांची निवड करण्याचे त्याला Ã¾öÖöÝö¡µö †ÃöÝö.	**4) Ã¾öÖöÝö¡µö :** साथसंगतीचे वादन करतांना मुख्य कलावंताप्रमाणे वादकांना स्वातंत्र्य नसते. त्याला सामुहीकतेचे बंधन असते. गायकास अथवा वादकास पोषक असेच वादन करावे लागते.
5) ¾öÖöª : स्वतंत्र वादनात सतार, सारंगी, सरोद, वीणा, संतूर, हार्मोनियम, बासरी, सुंद्री, शहनाई, तबला, पखवाज, जलतरंग इ. वाद्यांचे वादन केले जाते.	**5) ¾öÖöª :** साथसंगतीच्या वादनात तंबोरा, हार्मोनियम, सारंगी व तबला ही प्रमुख वाद्ये वाजविली जातात. तत ¾ö Ãö×Âö¸ ¾öÖöªö“µöö ÃöÖö£ö߀ÃöÖöŠö Ýö²ö»öÖö Æ ¾öÖöª ¾öÖö•ö×¾ö»ö •öÖöÝö.
६) साधना : स्वतंत्र वादनासाठी अथक परिश्रम व कठोर साधनेची आवश्यकता असते.	**६) साधना :** स्वतंत्र वादकांच्या तुलनेत साथसंगतकारांची साधना अधिक नसली तरी चालते.
7) Ã£ö»ö³ö¤ १. स्वतंत्र वादनातील वादकाला मैफलीत मुख्य स्थान असते. २. स्वतंत्र वादनात कलावंताला	**7) Ã£ö»ö³ö¤** १. साथसंगतीच्या वादकांना मैफलीत दुय्यम स्थान असते. २. साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांना

Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ †ÃÖŸÖ.	अधिक स्वातंत्र्य नसते.
३. स्वतंत्र वादनात मर्यादित वाद्यांचा उपयोग केला जातो.	३. साथसंगतीत अनेक वाद्यांचा उपयोग केला जाऊ शकतो.
४. स्वतंत्र वादकाजवळ आत्मविश्वास संयमी वृत्ती असावी लागते.	4. साथसंगतीच्या कलावंताजवळ थोडासा आत्मविश्वास नसला तरी चालते.
५. स्वतंत्र वादन करणारा कलावंत पाठांतर करून व रियाज करून स्वतंत्र वादन करू शकतो.	५. साथसंगत करण्यासाठी मात्र लयीचे ज्ञान, रियाज व अनुभव इ. बाबींची आवश्यकता असते.

ÃÖ´ÖÖ¸ÖÖ¯Ö : वाद्यवादन कला जरी सारखी वाटत असली तरी स्वतंत्र वादन व साथसंगतीचे वादन यात कमालीची तफावत आहे. स्वतंत्र वादनातून अनेक कलावंतांनी त्या-त्या वाद्यांना किर्तीचा सुवर्ण मुकूट चढविला तर साथसंगत करणाऱ्या कलावंतांनी अहोरात्र परिश्रम घेऊन मैफलीत रंग भरण्याचे कार्य केले.

¯Ö. 2 ¸Ö क) शास्त्रीस संगीत व सुगम संगीत

¯Ö. 3 ¸Ö टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन) गुण : 16

(अ) पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे सांगीतिक कार्य

उत्तर - १) प्रस्तावना : संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी ज्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. स्वत: अंध असतांनाही ज्यांनी संपूर्ण देशाला संगीताचा प्रकाश दाखविला.ज्यांनी भारतभ्रमण करुन विविध ग्रंथांचे लेखन केले. स्वर लिपीचा शोध लावून ज्यांनी संगीत शिक्षण सुलभ केले. असे थोर कलावंत म्हणजेच पं.वि.दि.पलुस्कर होय. त्यांच्या सांगीतिक कार्याचा आढावा खालील मुद्याच्या आधारे घेता येईल.

२) भारत भ्रमण -

मिरजेहून सातारा, बडोदा असे करत त्यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानात प्रवास केला. अनेक ठिकाणी त्यांच्या मैफली झाल्या. भारतात प्रवास करीत असतांना त्यांच्या लक्षात आले की, संगीत हे खालच्या वर्गापूरते मर्यादित राहिले आहे. म्हणून त्यांनी गाण्यातून शृंगार रस काढुन टाकला.

3) º´É®Ê±É{ÉÒSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ -

{ÉÊbiÉVÉÒ ¦ÉÉ®iÉ §É¨ÉhÉ Eò®ÒiÉ +Ê±ÉMÉf ªÉlÉ +É±É. iÉlÉ BEòÉ xÉÉÊ{ÉiÉÉxÉ EòÉ½Ò vÉ{Én ¨½hÉxÉ nÉJÉÊ´É±ÉÒ. ®ÉMÉÉSÉ Ê´É´ÉSÉxÉ Eò®hÉÉ® EòÉ½Ò ¶±ÉÉEò½Ò ¨½hÉxÉ nÉJÉÊ´É±É. iÉ´½É {ÉÊbiÉVÉÒSªÉÉ ±ÉlÉÉiÉ +É±É EòÒ +É{ÉhÉ ªÉÉ¤ÉÉ¤ÉiÉÒiÉ+bÉhÉÒ +É½ÉiÉ. iÉºÉSÉ iªÉÉEòÉ³ÉiÉ MÉ¯ûSÉ nÉ¹É ºÉ rÉ Ê¶É¹ªÉÉxÉÉ Îº´ÉEòÉ®É´É ±ÉÉMÉÉªÉSÉ. MÉ¯ûxÉÉ ¶ÉEòÉ Ê´ÉSÉÉ®hªÉÉSÉÒ ºÉÉªÉ xÉ´½iÉÒ. +¶ÉÉ ªÉÉ MÉ¯û-Ê¶É¹ªÉ {É®{É®iÉÒ±É nÉ¹ÉÉSÉ ÊxÉ´ÉÉ®hÉ Eò®É´É +ºÉ iªÉÉxÉÉ ´ÉÉ]±É. ªÉÉiÉÉxÉSÉ iªÉÉxÉÒ º´É®Ê±É{ÉÒSÉÒ ÊxÉÌ¨ÉiÉÒ Eò±ÉÒ. iÉÒ {Éf {É.{É±ÉºEò® º´É®Ê±É{ÉÒ ¨½hÉxÉ |ÉÊºÉr ZÉÉ±ÉÒ.

४) गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना -

५ मे, १९०१ रोजी पंडितजींनी गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली. परीक्षा पद्धतीनुसार अभ्यासक्रम तयार केला. स्वरलिपीची निर्मिती केली. ग्रंथालय व वाद्यांचा संग्रह केला. वाद्य दुरुस्तीचा कारखाना सुरु केला. स्त्रियांना संगीत शिकता यावे यासाठी त्यांनी स्वतंत्र शाखा सुरु केल्या.

5) {ÉÊbiÉVÉÓSÉ ®É¹]ÅÉ¨É -

{ÉÊbiÉVÉÒ ®É¹]Å¦ÉHò ½þiÉä. º´ÉÉiÉÆjªÉ±Éfõ¬ÉiÉ iªÉÉxÉÒ ¨ÉÉ±ÉÉSÉ ªÉÉMÉnùÉxÉ Ênù±É iÉä Ê]õ³ÉEò ´É MÉÉÆvÉÒVÉÓSÉ ¦ÉHò ½þiÉä."´Éxnäù ¨ÉÉiÉ®ú¨É" ½þÉ JÉ®úÉ º´ÉÉiÉÆjªÉ±Éfõ¬ÉiÉÒ±É |É®úhÉÉ ¨ÉÆjÉ ½þiÉÉ. {É®ÆúiÉ <ÆOÉVÉ¶ÉÉ®ÆúÉ®úSÉ EòÉÒÉº¨ÉvªÉ ºÉrÉ "´Éxnäù ¨ÉÉiÉ®ú¨É" ¨½þhÉÉªÉ±ÉÉ Ê´É®úÉvÉ ½þiÉÉ. {É®ÆúiÉ ªÉÉ Ê´É®úÉvÉÉ±ÉÉ xÉ VÉÖ¨ÉÉxÉiÉÉ iªÉÉxÉÒ "´Éxnäù ¨ÉÉiÉ®ú¨É" ¨½þhÉxÉ nùJÉÊ´É±É. ºÉ¦ÉSªÉÉ ¶É´É]õÒ "´Éxnäù ¨ÉÉiÉ®ú¨É" ¨½þhÉhªÉÉSÉÒ |ÉlÉÉ iªÉÉxÉÒSÉ ºÉÖ¯û Eò±ÉÒ. ªÉÉ´É¯ûxÉ iÉä ºÉSSÉ ®É¹]Å¦ÉHò ½þiÉä ½ Ênùºx.ÉÉ ªÉiÉ.

६) ग्रंथसंपदा -

१) संगीत बालप्रकाश	6) ÆÖ¸ß
२) संगीत बालबोध	७) गीतावळी
३) राष्ट्रीय संगीत	८) भजन अमृत लहरी
४) राग प्रवेश	9) ²ÖÖ»ÖÖ¤µÖ
५) व्यायाम संगीत	१०) संगीत अमृत प्रवाह

7) ×¿ÖÂµÖ -

१) पं.ओंकारनाथ ठाकूर	५) पं. शंकरराव बोडस
२) पं. विनायकबुवा पटवर्धन	६) पं. लक्ष्मणराव बोडस
३) पं. नारायणराव व्यास	7) ¯ÖÖ. ²ÖÏ.†Ö¸ü. ¤ü¾Ö-Ö¸ü
४) पं. वि.अ.कशाळकर	८) पं. शंकरराव सप्रे.

8) ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö -

पंडितजींच्या स्मृती कायम ठेवण्यासाठी राष्ट्राने व समाजाने त्यांना श्रद्धांजली वाहिली. मुंबई येथील महापालीकेच्या ऑपेरा हाऊस जवळील चौकाला पं. वि.दि. पलुस्कर चौक असे नांव दिले. १९७३ साली केंद्रसरकारने पोष्टाचे तिकीट काढुन त्यांना श्रद्धांजली वाहिली. आजही संपूर्ण देशात त्यांच्या पुण्यतिथी निमित्त संगीत महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. अशा महान कलावंतास माझे कोटी कोटी प्रणाम.

¯Ö. 3 ¸Ö ब) संगणक :

¯Ö. 3 ¸Ö क) कलाकार :

ˆ¢Ö¸ü - प्रस्तावना : मैफल यशस्वी होण्यासाठी आदर्श कलावंताची आवश्यकता असते. श्रोत्यांना खिळवून ठेवण्याची जबाबदारी कलाकाराची असते. आदर्श कलावंत होण्यासाठी खालील घटकांची आवश्यकता असते.

सा) आदर्श गुरु - संगीत ही कला गुरु मुखातुनच घ्यावी लागते. आदर्श कलावंत होण्यासाठी आदर्श गुरु लाभणे गरजेचे असते. गुरु शिष्याला आवाज लावण्याचे तंत्र, रियाज कसा करावा , सादरीकरण कसे करावे, बंदीशींचा अर्थ कसा आहे इत्यादी बाबी शिकवित असतो. गुरु आदर्श असेल तरच कलावंत आदर्श होत असतो.

¸) ×¸µÖÖ•Ö - संगीतात रियाजाला खुप महत्त्व आहे. उत्तम मैफल करण्यासाठी कलावंताला खुप रियाज करावा लागतो. आलाप तानांची तयारी, राग विस्ताराचे कसब, मंद्र साधना इत्यादी बाबी रियाज करुनच आत्मसात कराव्या लागतात.

ग) अनुभव - अनुभवाशिवाय मैफल यशस्वी होऊच शकत नाही. त्यासाठी कलाकाराने लहान लहान मैफली करुनच अनुभव घ्यावा लागतो. यातून श्रोत्यांची आवड - निवड, त्यांच्या सूचना , त्यांचा प्रतिसाद यातूनच कलावंत घडत असतो. त्यामुळे छोटया मैफलीचा अनुभव घेऊनच मोठया ´Ö±Ö»Öß µÖ¿ÖÃ¾Öß ÆÖÝÖ †ÃÖÝÖÖÝÖ.

म) बंदीशींचा संग्रह - कलावंताजवळ चांगल्या बंदीशींचा संग्रह असावा लागतो. विविध रागांतील अनेक तालांतील बंदीशी असतील तर मैफल रंगत असते. तसेच कलावंताजवळ भावगीत, भक्तीगीत, नाट्यगीत,गझल इत्यादींचा संग्रह असावा लागतो. त्यामुळे सादरीकरण प्रभावी होत असते.

प) कलावंताचे व्यक्तीमत्त्व - कलावंताचे व्यक्तीमत्त्वसुध्दा आदर्श असावे लागते. कारण तो काही वेळे पुरता का होईना सर्वांचा नायक असतो. त्यामुळे त्याने आपले वर्तन आदर्श ठेवावे. वेशभुषा, केशभुषा, इत्यांदीचा प्रभाव श्रोत्यांवर पडत असतो. अशा प्रकारे आदर्श व्यक्तीमत्वाचा प्रभाव सादरीकरणावर पडत असतो.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö - अशप्रकारे कलावंताने वरील बाबींचा विचार केला तर तो उत्तर मैफल सादर करी शकतो. सादरीकरणामध्ये कलावंताची भूमिका अत्यंत ´ÖÆ¢¾ÖÖ“Öß †ÃÖÝÖ.

¯ÖÏ. 4 £ÖÖ ÃÖ×¾ÖÃÖÖ¸ü ´ÖÖ×ÆüÖß ×»ÖÆüÖ.

स्वतंत्र भारताच्या विकासाबद्दल माहिती लिहा. गुण : 12

उत्तर : १) प्रस्तावना :

संगीताचा उगम सृष्टी निर्मिती बरोबरच झाला. परंतु भारतीय संगीताचा उगम नेमका कधी झाला. या बाबतीत मतभेद आहेत. भारतीय संगीताच्या इतिहासाचे चार कालखंडात विभाजन करता येईल.

१) अदिम कालखंड २) मध्ययुगीन कालखंड

३) प्राचीन कालखंड ४) अर्वाचीन कालखंड

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय संगीताचा इतिहास कसा होता ते पाहुयात.

२) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड : (१८५० - १९४७) :

भारतीय संगीताचे खरे स्वरुप १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात संगीताचा विकास कसा होत गेला ते खालील प्रमाणे पाहता येईल.

सा) ब्रिटीश काळात संगीत - इंग्रज हे भारतात व्यापार करण्यासाठीच आले होते. त्यांनी भारतीय कलेकडे कधीच लक्ष दिले नाही. त्यांनी संगीताला आश्रय दिला नाही. त्यामुळे आपले संगीत कनिष्ठ लोकांच्या हातात गेले. त्या काळात संगीत शिकणे पाप ठरु लागले. असे असले तरी काही गुणी लोकांनी भारतीय संगीत जपून ठेवले.

रे) ब्रिटीश काळात संगीताचे संवर्धन - इंग्रजांनी भारतीय संगीताकडे दुर्लक्ष केले. परंतु काही कलावंतांनी व संस्थानिकांनी भारतीय संगीताचे रक्षण केले. अनेक संस्थानिकांनी आपल्या दरबारात गायक ठेवले. त्यांनी संगीताची साधना केली.

इंग्रजांनी जरी संगीताकडे दुर्लक्ष केले तरी काही इंग्रज लेखकांनी संगीतावर ग्रंथ लिहीले. या मध्ये विलियम जोन्स, कॅप्टन डे, कॅप्टन विलार्ड यांचा उल्लेख करता येईल.

ग) ब्रिटीश काळात ग्रंथ निर्मिती - अनेक व्यक्तींनी ब्रिटीश काळात ग्रंथ लेखन केले.

•ÖµÖ¯Ö¸ü“Ö ¸üÖ•Ö ¯ÖÏÖ¯ÖÖØÃÖÆü - ‘संगीत सार’

´ÖÆü´Ö¤ü ¸ü•ÖÖ - ‘नगमाते आसफी’

कृष्णानंद व्यास - ‘राग कल्पद्रुम’

सुरेंद्र मोहन टागोर - ‘युनिव्हर्सल हिस्टरी ऑफ म्युझिक’

म) ब्रिटीश काळातील गीत प्रकार - ब्रिटीश काळात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. यामध्ये नाटयगीत हा प्रकार जन्माला आला. पं. भास्करबुवा बखले, पं. गोविंदराव टेंबे यांनी मराठी रंगभूमीला योगदान दिले. १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात भावगीत व भक्तीगीत इत्यादी प्रकार रुढ झाले. त्यानंतर चित्रपट सृष्टीमध्ये पार्श्वगायन हा प्रकार जन्माला आला. नुरजहाँ, के. एल. सहगल, लता मंगेशकर यांनी या गायन प्रकाराला लोकप्रियता मिळवून दिली.

{É) {É.{É±ÉºEò® ´É {É.¦ÉÉiÉJÉb ªÉÉSÉ ªÉÉMÉnÉxÉ – Ê¥É]õ¶É EòÉ³ýÉiÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ ±ÉªÉÉ±ÉÉ VÉÉiÉ ½ÉiÉ. +¶ÉÉ´É³ýÒ ¨É½É®É¹]ÅõÉiÉÒ±É nÉxÉ ¨É½ÉxÉ Eò±ÉÉ´ÉiÉÉxÉÒºÉMÉÒiÉ VÉMÉiÉÉ±ÉÉ ¨ÉÉ±ÉÉSÉ ªÉÉMÉnÉxÉ Ên±É. iÉ nÉxÉ lÉÉ® Eò±ÉÉ´ÉiÉ ¨É½hÉVÉSÉ {É.Ê´É.Ênõ.{É±ÉºEò® ´É {É.Ê´É.xÉÉ.¦ÉÉiÉJÉb ½ÉiÉ. iªÉÉxÉÒ ºÉMÉÒiÉÉºÉÉ`öÒ JÉÉ±ÉÒ±É |É¨ÉÉhÉ ªÉÉMÉnÉxÉ Ênõ±É.

1) ¶ÉÉºjÉ ´É ÊGòªÉÉi¨ÉEò ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ ºÉ¨Éx´ÉªÉ PÉbÊ´É±ÉÉ.

2) +xÉEò OÉlÉÉSÉÒ Êxɨ̈ÉiÉÒ Eò±ÉÒ.

3) ºÉMÉÒiÉ {ÉÉ®¹ÉnÉSÉ +ÉªÉÉVÉxÉ Eò¯ûxÉ SÉSÉÉ PÉb´ÉxÉ +ÉhÉ±ÉÒ.

4) º´É®Ê±ÉÉ{ÉÒSÉÒ Êxɨ̈ÉiÉÒ Eò±ÉÒ.

5) ºÉMÉÒiÉ Ê´É t É±ÉªÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ Eò±ÉÒ.

ध) ब्रिटीश काळातील गीत प्रकार - ब्रिटीश काळात अनेक गीत प्रकार जन्माला आले. यामध्ये नाटयगीत हा प्रकार जन्माला आला. पं. भास्करबुवा बखले, पं. गोविंदराव टेंबे यांनी मराठी रंगभूमीला योगदान दिले. १९ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात भावगीत व भक्तीगीत इत्यादी प्रकार रुढ झाले. त्यानंतर चित्रपट सृष्टीमध्ये पार्श्वगायन हा प्रकार जन्माला आला. नुरजहाँ, के. एल. सहगल, लता मंगेशकर यांनी या गायन प्रकाराला लोकप्रियता मिळवून दिली.

नि) आकाशवाणी केंद्राची सुरुवात - १९२४ साली देशात आकाशवाणी केंद्र सुरु झाले. आकाशवाणीचे संचालक श्री बुखारी यांनी शास्त्रीय संगीताला प्रोत्साहन दिले. पं. रविशंकरासारखे महान कलावंत आकाशवाणीला लाभले. त्यांनी नवीन राग, नवीन वाद्यवृंदांच्या रचना बसविल्या. अशा

प्रकारे आकाशवाणी केंद्राच्या माध्यमातून भारतीय संगीत घराघरात जाऊन ¯ÖÖÆü“Ö»Ö.

ºÉÉ) ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ – ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® ´½É´ÉÉ ªÉÉºÉÉ`Ò º´ÉÉiÉÆjªÉ{É´É EòÉ³ÉiÉ +xÉEò ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ ZÉÉ±ÉÒ. iªÉÉ EòÉ³ÉiÉ MÉÉªÉEò =kÉVÉEò ¨Ébª³Ò, =ºiÉÉn +¤n±É EòÒ®Ò¨É JÉÉ ªÉÉxÉÒ "+ÉªÉ ºÉMÉÒiÉ Ê´ÉtÉ±ÉªÉ' {É.MÉVÉÉxÉxÉ¤É´ÉÉ VÉÉ¶ÉÒ ªÉÉxÉÒ "Ê¶É´ÉÉxÉn ºÉMÉÒiÉ |ÉÊiÉ¹`ÉxÉ'SÉÒ ºlÉÉ{ÉxÉÉ Eò±ÉÒ. ªÉÉSÉ¤É®É¤É® "{ÉxÉÉ MÉÉªÉxÉ ºÉ¨ÉÉVÉ' ¦ÉÉ®iÉ MÉÉªÉxÉ ºÉ¨ÉÉVÉ +¶ÉÉ +xÉEò ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉxÉÒ ¨É¡ò±ÉÒ PÉb´ÉxÉ +ÉhÉ±ªÉÉ ´É ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® Eò±ÉÉ.

3) ºÉ¨ÉÉ®É{É –

lÉÉbCªÉÉiÉ +ºÉ ¨½hÉiÉÉ ªÉ<±É EòÒ <ÒÉVÉÉSªÉÉ +iªÉÉSÉÉ®ÉiÉxÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉ±ÉÉ ¨ÉHò Eò®hªÉÉSÉÉ |ÉªÉixÉ ZÉÉ±ÉÉ. iªÉÉ¨ÉvªÉ EòÉ½Ò <ÒÉVÉ ±ÉJÉEòÉxÉÒ ÒÉlÉÉxÉÌ¨ÉiÉÒ Eò±ÉÒ iÉ® +xÉEò ¦ÉÉ®iÉÒªÉÉxÉÒ ºÉrÉ ÒÉlÉ±ÉJÉxÉ Eò¯ûxÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉ VÉÉ{ÉÉºÉ±É. {É.¦ÉÉiÉJÉb ´É {É.{É±ÉºEò® ªÉÉxÉÒ iÉ® ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉiÉ |ÉÉhÉ ¡òEòhªÉÉSÉ EòÉªÉ Eò±É. +ÉEòÉ¶É´ÉÉhÉÒ Eòp ´É ºÉMÉÒiÉ ºÉºlÉÉSªÉÉ ¨ÉÉvªÉ¨ÉÉiÉxÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ |ÉSÉÉ® ZÉÉ±ÉÉ. +¶ÉÉ|ÉEòÉ® º´ÉÉiÉÆjªÉ{É´É EòÉ³ÉiÉ ¦ÉÉ®iÉÒªÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÉ Ê´ÉEòÉºÉ ZÉÉ±ÉÉ.

|É. 5 ´ÉÉ : MÉÒiÉ |ÉEòÉ®ÉSÉÒ ´ÉÊ¶É¹]ªÉ Ê±É½É. (EòÉhÉiÉ½Ò nÉxÉ) MÉhÉ : 12

+) iÉ®ÉhÉÉ :

¯Ö. 5 ¾ÖÖ ²Ö) ¬Ö´ÖÖ¸ü :

*** प्रस्तावना :**

राजा मानसिंह तोमर यांच्याच काळात धमार हा गीतप्रकार प्रचलित झाला. धमार हा गीतप्रकार धृपदाप्रमाणेच आहे. धमार याच तालात गायला जाणारा हा गीत प्रकार असल्यामुळे या गीतप्रकाराला धमार असे नांव पडले. याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे पाहता येतील.

*** ¾Öx¿ÖÂ™ü¶ :**

धृपदाप्रमाणे याही गीतप्रकाराची सुरुवात नोम्ताोम्ने होते. यात लयकारीला विशेष महत्त्व असते. ही गायकी गमकयुक्त व जोरकस असते. मात्र धृपदाइतकी गंभीर नसते. हा गीतप्रकार चौदा मात्रांच्या धमार याच तालात गायला जातो. धृपदाप्रमाणे याचेही स्थायी व अंतरा असे दोन भाग पडतात.

*** ¬Ö´ÖÖ¸üÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ :**

धमारची रचना हिंदी व ब्रज भाषेत असते. या गीतप्रकारात राधाकृष्णाच्या रासलिला, श्रीकृष्णाचे बासरीवादनाची मोहिनी, गायीगुरांचे संमोहित होणे, फाल्गुन महिन्यातील ऋतु वर्णने असे विषय चित्रित केलेले असतात. होळी, रंग, अबीर गुलाल इ. होळी वाचक शब्द धमारात असतात.

*** पक्की होरी व कच्ची होरी :**

धमार या गीतामध्ये प्रामुख्याने होळीचे वर्णन असते. धमार या तालात गायल्या जाणाऱ्या या प्रकारास 'पक्की होरी' असेही म्हणतात. तर ठुमरी पद्धतीने गायल्या जाणाऱ्या गीत प्रकारास 'कच्ची होरी' असे म्हणतात. शक्यतो ही होरी दिपचंदी तालात गायली जाते.

*** ÃÖ´ÖÖ¸ü¯Ö :** धृपद आणि धमार या गीत प्रकारांची वैशिष्ट्ये एकसारखीच आहेत. असे असले तरी केवळ तालात बदल केल्यामुळे हे दोन वेगवेगळे गीतप्रकार झालेले आहेत. या दोन गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये जरी सारखी असली तरी होळी या सणाचे वर्णन या गीत प्रकारात दिसून येते. या गीत प्रकारातून मैफलीत होळीचे रंग भरले जातात.

प्र. ५ वा क) ख्याल :

*** प्रस्तावना :**

भारतीय संगीताचा प्रवास हा जातिगायन, धृवागायन, प्रबंध, ध्रुपद-धमार आणि शेवटी ख्याल याप्रमाणे झालेला आहे. मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे धृपद-धमार हा गीतप्रकार मागे पडला व त्याची जागा ख्याल गायनाने घेतली. ख्याल ही शृंगार रसपूर्ण, मधुर व शांत गायकी असल्यामुळे आजही ख्यालगायकी लोकप्रिय आहे. अशा या गीतप्रकाराची वैशिष्ट्ये खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

*** अर्थ व व्याख्या :**

ख्याल हा पर्शियन शब्द आहे. पर्शियन भाषेत ख्यालाचा अर्थ विचार किंवा कल्पना असा होतो. आज शास्त्रीय संगीत म्हणजेच ख्यालगायन असे समीकरण झाले आहे. "स्वतःच्या प्रतिभेने मुक्तपणे स्वर, ताल आणि शब्द यांच्या माध्यमातून रागाचे नियम सांभाळून सादर केलेला गीतप्रकार म्हणजेच ख्याल." असे ख्यालाबद्दल स्थूलमानाने म्हणता येईल.

*** ख्याल गायनाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये :**

ख्यालाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

सा) बड़ा ख्याल, रे) छोटा ख्याल.

सा. बडा ख्याल :

विलंबित लयीत सादर केलेल्या बंदिशीस बडा ख्याल असे म्हणतात. याची सुरुवात रागवाचक स्वरसमूहाने होते. थोड्याशा आलापाने रागाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यानंतर विलंबित ख्यालाची स्थायी घेतली जाते. त्यानंतर तबलजी समेपासून विलंबित दमदार ठेका धरतो. त्यानंतर गायक मुक्त आलाप, बहलावे व स्वरसौंदर्याची मुक्त बरसात करुन ख्याल भरतो. गायकाला राग नियम सांभाळूनही पुष्कळ स्वातंत्र्य असते. त्यानंतर गायक अंतरा सुरु करतो. तारसप्तकात आवाज पोहंचेल त्या स्वरापर्यंत तो रागाचा विस्तार करतो. त्यानंतर बंदिशीचा अंतरा पूर्ण करतो व पुन्हा स्थायीचा मुखडा पकडतो. या पूर्वार्धानंतर ख्यालाच्या उत्तरार्धात तो लय वाढवून सरगम, बोलताना, तानांचे विविध प्रकाराने ख्याल सजवतो.

रे. छोटा ख्याल :

मध्यलयीत किंवा दृतलयीत सादर केलेल्या बंदिशीस छोटा ख्याल असे म्हणतात. याचे स्थायी व अंतरा असे दोन भाग असतात. बडा ख्यालानंतर छोटा ख्याल गायला जातो. याची बंदीश स्वतंत्र असते. आलाप, ताना, बोलआलाप, बोलताना इ. अलंकारिक बाबींनी ख्याल नटविला जातो.

*** ख्यालाचा विषय :**

ख्याल गायनाचा विषय ईशस्तुती, राजाची स्तुती, ऋतुवर्णन, सासूसुनांचा कलह, श्रृंगाराच्या विविध छटा, बोधपर वचने इत्यादि ख्यालाचे विषय असतात. ख्याल हा ब्रज, हिंदी, पंजाबी व उर्दू भाषेत असतो. त्याची बंदिश संक्षिप्त असते. बडा ख्याल विलंबित लयीत सादर केला जातो. त्यामुळे तो विलंबित एकताल, झुमरा, तिलवाडा व तीनताल इत्यादि तालात गायला जातो. तर छोटा ख्याल त्रिताल, मध्य एकताल, झपताल, आडा चौताल व रुपक इ. तालात गायला जातो.

*** ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :**

शांत, मधुर व शृंगाररसाने नटलेला हा गीतप्रकार आज लोकप्रिय झालेला आहे. धमार-धृपदाप्रमाणे जटील लयकारी नसल्यामुळे सर्वसामान्य श्रोतेही ख्याल गायकीकडे आकर्षित होतात. रागाचा परमोच्च बिंदु ख्यालातच साधला जातो.

प्र. ६ वा : खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) गुण : २४

प्र.६ वा अ) शिक्षणात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा. गुण : १२

उत्तर - (१) प्रस्तावना :

मानवाच्या दैनंदिन जीवनात, सामाजिक जीवनात संगीताचे जसे महत्त्व आहे. तसेच शिक्षणात सुध्दा संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे. संगीताच्या मदतीने सार्वजनिक शिक्षण कशा पध्दतीने सुलभ होते. हे खालील मुद्दयांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

(२) मानवी जीवनाच्या आवस्था व संगीत -

जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत माणूस शिकत असतो. शैशवास्थेत शिशूच्या कानावर संगीताचे संस्कार करु शकतो. बाल्यावस्थेत वयाच्या सहा ते बारा वर्षापर्यंत त्याला सोप्या रागातील बंदिशी तालासुरात गाण्यास शिकविता येऊ शकतात. कुमारावस्थेत वयाच्या तेरा ते आठरा वर्षांपर्यंत त्याला शाळेतील छोट्या कार्यक्रमातून स्वागतगीत, समुहगीत म्हणण्यास प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. प्रौढावस्थेत व वृध्दावस्थेत संगीत शिक्षणाचा म्हणावा तसा परिणाम होत नाही.

(३) संगीत शिक्षण पध्दतीचा इतिहास :

सा) गुरुकूल पध्दत - भारतात वेदकाळापासून गुरुकूल पध्दतीने शिक्षण दिले जायचे.यात विद्यार्थ्यांचा विकास व्हावा याकडे लक्ष दिले जायचे. गुरुकुलातून ऋचा पठण विविध मंत्र व नंतरच्या काळात प्रबंध गायकीचे शिक्षण दिले जात असे.

रे) घरंदाज गायकी - अंदाजे ३०० वर्षापासून घराणे पध्दती सुरुवात झ ाली. गुरु ज्या गावी रहायचा त्या गावचे नाव त्या घराण्याला दिले जायचे. शिष्यांची जिज्ञासा, शिस्त, परिश्रमांची तयारी पाहुनच गुरु शिष्यांना संगीत शिकवायचे. १२ वर्षे कठोर साधना करुनच त्यांना व्यासपीठावरुन कार्यक्रम करण्याची परवानगी असायची.

ग) स्वातंत्र्यपूर्व - स्वातंत्र्यपूर्व काळात पं. भातखंडे व पं पलुस्कर यांनी कठोर परिश्रमातून संगीत शिक्षण पध्दतीत बदल केला. त्यांनी विविध सुविधा सुरु केल्या. स्वरलिपी पध्दती, परीक्षांचे आयोजन, ग्रंथ लेखन इत्यादी बाबीतून संगीतातील दोष दूर केले.

म) स्वातंत्र्योत्तर काळ - स्वातंत्र्यानंतर विविध शिक्षण आयोगांनी शालेय स्थरापासून विद्यापीठ स्तरापर्यंत संगीत विषय सुरु केला. संगीताच्या

पदव्या, शिष्यवृत्त्या यामुळे आज संगीत खेडयापर्यंत जाऊन पोहंचले.

(४) शिक्षणात संगीत विषयाचा लाभ :

सा) संगीताचा प्रचार व प्रसार - भारतीय संगीताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी अगदी पहिली पासून संगीत विषय सुरु करावा लागेल. त्यामुळे आपले सुंदर संगीत देशाच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन पोहंचेल. अशा प्रकारे संगीताचा ¯Ö“ÖÖ¸ü ¾Ö ¯ÖÃÖÖ¸ü ÆüÖê‡»Ö.

रे) सुप्तगुणांचा विकास - प्रत्येक व्यक्तीत कोणते ना कोणते सुप्त गुण असतातच. अनेक मुलांना सुंदर आवाजाची देणगी असते. शालेय स्तरावर संगीत विषय अनिवार्य केला तर अशा मुलांच्या सुप्त गुणांचा विकास ÆüÖê‡»Ö.

ग) संस्कार रुजविण्यास मदत - संगीतामध्ये अनेक संस्कार असतात. इतर क्षेत्रात गुरु-शिष्यांचे नाते संपत आले आहे. परंतु संगीतामध्ये आजही गुरु-शिष्य परंपरा टिकून आहे. शिस्त, परिश्रमाची तयारी, नम्रता, सेवाभाव असे संस्कार केवळ संगीतातूनच होतात.

म) कल्पना शक्तीचा विकास-शास्त्रीय संगीतात केवळ सातच स्वर असतात. बंदीशीच्याही चारच ओळी असतात. परंतु गायक कल्पनाशक्तीच्या जोरावर ख्यालासारखा प्रकार एक दीड तास रंगवितात. संगीत विषय शालेय स्तरावर अनिवार्य केला तर विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीचा विकास होईल.

प) शिक्षण पध्दती सोपी होईल - आजच्या अवघड शिक्षण पध्दतीला सोपे करण्यासाठी संगीत उपयुक्त ठरते. अनेक अवघड प्रमेय, सुत्रे, इतिहासातील घटना संगीताच्या चालीवर म्हणून पाठ केल्या तर त्या कधीच विसरत नाहीत. अशा प्रकारे शिक्षण पध्दती सोपी करण्यासाठी संगीत मदत करते.

५) संगीताकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण -

खरोखरच संगीत हा विषय शालेय अभ्यासक्रमात ठेवल्यास अनेक फायदे होतात हे आपण पाहिले. परंतु अनेक पालक व शिक्षकांचा संगीत विषयाला विरोध होतो. त्यांच्या मते विद्यार्थी अभ्यासाऐवजी संगीतातच रमतील. परंतु हे चुकीचे आहे.

6) ÃÖÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö : शरीर बलवान करण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात शारीरीक शिक्षण हा विषय जसा सक्तीचा केला आहे. तसेच आपली भावी पिढी ÃÖÖ¿ÖÖŒÖŸÖ करण्यासाठी संगीत विषय शाळेत अनिवार्य करावा लागेल. त्यामुळेच आपली संस्कृती व आपले संगीतरुपी धन सुरक्षित राहील.

प्र.६ वा ब) दैनंदिन जीवनात संगीताचे महत्त्व स्पष्ट करा. गुण : १२

प्र.६ वा क) सामाजिक जीवनात संगीताचे स्थान विषद करा. गुण : १२

उत्तर : १) प्रस्तावना :

माणूस हा समाजशिल प्राणी आहे. संगीताचा विकास होताना ते व्यक्तीगत न राहता सामाजिक होत आले. मानवाच्या दैनंदिन जीवनात संगीताचे जसे महत्त्व आहे. तसेच मानव हा समाजात रहात असल्यामुळे सामाजिक जीवनात सुध्दा संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे. ते कशा पध्दतीने ते खालील प्रमाणे पाहता येईल.

२) सामगायन व सामाजिक महत्त्व -

सामवेद काळात संगीताला खुप महत्त्वाचे स्थान होते. ईश्वर हाच आपला पोषणकर्ता आहे. म्हणून त्याची स्तुती करण्यासाठी गायन व्हायचे. सामवेदातील ऋचा पठणाच्या वेळी सर्वच प्रकारची वाद्ये वाजविली जात असत. ब्राह्मण व्यक्ती बरोबरच क्षत्रिय सुध्दा गायन करीत असत. साम गायनाचा विषय ईश्वर भक्ती असायचा तर सामेत्तर गायनाचा विषय निसर्ग व राजाची स्तुती असायचा.

३) रामायण व महाभारत काळातील संगीत -

रामायण व महाभारत काळात संगीताचा व समाजाचा अतूट असा संबंध होता. सामाजिक उत्सवाबरोबरच दैनंदिन जीवनात सुध्दा संगीताला महत्त्व होते. नगरात संगीत वाजले तर ते संपन्नतेचे लक्षण असायचे. संगीत वाजले नाही तर अशुभ समजले जायचे.

४) लोकसंगीत व सामाजिक महत्त्व -

भारत हा शेतकऱ्यांचा देश आहे. तो शेतामध्ये काम करताना लोकगीते गात असतो. उदा : पेरणी, लावणी , मळणी करतांना गाणी म्हटली जातात. ही सर्व गाणी सामाजिक संगीताचेच स्वरुप असते. त्याच बरोबर यात्रेतून होणारे तमाशे, पोवाडे, लावण्या, भारुड इत्यादी प्रकारातून सामाजिक जीवनात संगीताला किती महत्त्वाचे स्थान होते हे दिसून येते.

५) सदृढ समाज व संगीत -

सदृढ समाजासाठी माणसिक व आध्यात्मिक गरजांची पुर्तता होणे गरजेचे असते. भारत ही साधुसंतांची भूमी आहे. त्यांनी सदगुणांचे संस्कार रुजविण्यासाठी संगीताचाच सहारा घेतला. संत कबीरांपासून ते संत

मीराबाई पर्यंत, संत तुकारामांपासून ते संत बाबा महाराज सातारकरांपर्यंत सर्वांनीच अध्यात्माचा प्रचार करण्यासाठी संगीताचा सहारा घेतला आहे.

६) सामाजिक संतुलन व संगीत -

कोणत्याही देशाची प्रगती ही तेथील सामाजिक संतुलनावरच अवलंबून असते. विविध जाती धर्माच्या लोकांना एकत्रीत ठेवण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते. विविध राष्ट्रभक्तीपर गीते समुहाने गायली तर सर्वजनच आपली जात धर्म विसरुन सुरामध्ये रमुन जातात. अशा प्रकारे सामाजिक संतुलनासाठी संगीत उपयुक्त ठरते.

७) सामाजिक समस्या निर्मूलन व संगीत -

आज देशात विविध सामाजिक समस्या दिसून येतात. त्यामध्ये बालविवाह, हुंडाबळी, अंधश्रध्दा, एड्स, व्यासनाधिनता, पर्यावरण संतुलन, लोकसंख्या वाढ इत्यादी समस्या दिसून येतात. या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी संगीत उपयुक्त ठरते. प्राचीन काळापासून वाईट रुढी, प्रथा परंपरा नष्ट करण्यासाठी भारुड, कीर्तन इत्यादी प्रकारातून प्रयत्न झाले †ÖÆüÖ.

८) संस्कार गीते व सामाजिक महत्व -

आजची लहान मुलं ही भावी देशाचे आधारस्तंभ आहेत. अशा लहान मुलांवर संस्कार करण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते. उदा : पुजाकरतांना, सांजवात लावताना, स्तोत्र, मंत्र पठण करताना, आरत्या म्हणताना लहान मुलांवर संस्कार होत असतात. लहान मुलांच्या ओठावर देशभक्ती व ईश्वर भक्तीची गीते असतील तर तेथील देशाचे भवितव्य ÃÖ¬¤Ö ˆ•¾Ö»Ö †ÃÖüÖ.

९) सामाजिक नितीमुल्ये व संगीत -

भारतीय समाजातील नितीमुल्ये काळाच्या ओघात संपत आहेत. त्या नितिमुल्यांना जपुन ठेवण्यासाठी आज-काल शाळेमधुन नितीमुल्यांचे शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली आहे. आजच्या या मुलांना नितिमुल्यांची ओळख करुन देण्यासाठी शालेय अभ्यास क्रमात स्त्री - पुरुष समानता, संस्कृती संवर्धन, राष्ट्रप्रेम इत्यादी विषय शिकविले जातात. ही सर्व नितिमुल्य संगीताच्या माध्यमातून शिकविली जातात.

१०) सार्वजनिक उत्सव व संगीत -

माणुस हा उत्सव प्रिय प्राणी आहे. भारतात प्रत्येक महिन्यात विविध उत्सव असतात. उदा : चैत्र महिन्यात चैत्रागौरी, जेष्टात वटसावित्री, श्रावणात नागपंचमी, नारळी पौर्णिमा , भाद्रपदात गौरी, गणपती, दसरा, दिवाळी व वर्षाखेर होळी असे सण साजरे होतात. हे सर्व उत्सव संगीताशिवाय अपुर्णच असतात. अशाप्रकारे सार्वजनिक उत्सवात संगीताला महत्त्वाचे स्थान आहे.

११) संगीत व सामाजिक प्रतिष्ठा -

कधी काळी संगीत हे कनिष्ठ लोकांपुरतेच मर्यादित होते. त्यामुळे संगीताला प्रतिष्ठा नव्हती. त्या काळात संगीत शिकणे पाप होते. परंतु आज संगीताला प्रतिष्ठा मिळाली आहे. संगीत घराघरात जाऊन पोहंचले आहे. संगीताच्या विविध स्पर्धा, त्यातुन मिळणारा मानसन्मान, संगीत परिषदा, संगीत सम्मेलने इत्यादी मुळे संगीताला मानाचे स्थान प्राप्त झाले †ÉÊ.

12) ={ÉÉºÉxÉÉ ´É ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ºlÉÉxÉ -

={ÉÉºÉxÉºÉÉ`öÒ ´ÉÉ{É®±É±ªÉÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÒ ºÉ r É ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ¤ÉÉÊvÉ±ÉEòÒ +É½. EòÒiÉxÉ, ¦ÉÉ¯ÉÖb, +¦ÉMÉ ´É +É´ªÉÉ <.MÉÒiÉ |ÉEòÉ®ÉxÉÉ ºÉ¨ÉÉVÉÉiÉ ¨É½k´É +É½. ¨ÉÊ¶ÉnÒ¨ÉvÉÒ±É +VÉÉxÉ +ºÉ±É ÉEò´ÉÉ MÉ¯ÉÖuÉ®ÉiÉÒ±É MÉ¯Ö´ÉÉhÉÒ +ºÉ±É, É½nSªÉÉ n´É³ÉiÉÒ±É +É®iÉÒ +ºÉ±É ÉEò´ÉÉ SÉSÉ ¨ÉvÉÒ±É |ÉÉlÉxÉÉ +ºÉ±É,ªÉÉ ºÉ´É ={ÉÉºÉxÉEòÉ®iÉÉ ºÉ{iÉºÉ®ÉSÉÉSÉ +ÉvÉÉ® PÉiÉ±É±ÉÉ +É½. +¶ÉÉ|ÉEòÉ® ={ÉÉºÉxÉEòÉ®iÉÉ ªÉÉÊVÉ±É±ªÉÉ ºÉMÉÒiÉÉSÉÒ ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò ¤ÉÉÊvÉ±ÉEòÒ +É½ ½ º{É¹]ÿ ½ÉiÉ.

13) ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö -

खरोखरच आगदी सामगायनापासून आजपर्यंत समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी संगीताचा समर्थपणे उपयोग केला आहे. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, मानवाचे सामाजिक जीवन हे संगीताशिवाय अपूर्णच आहे.

पेपर लिहणे एक तंत्र व कला

विद्यार्थी मित्रांनो अभ्यास करणे हे जसे तंत्र आहे तसेच पेपर लिहणे हे सुध्दा एक तंत्र व कला आहे. उत्तरपत्रिका सुंदर व आकर्षीत असेल तरच अधिक गुण मिळतात. उत्तरपत्रिका आर्कर्षित करण्यासाठी मी काही महत्त्वाच्या टिप्स देत आहे. त्या टिप्सचा आपण अभ्यास केला तर आपण निश्चितच यशस्वी व्हाल.

१) अक्षरे सुंदर काढा :

अक्षर हे दागीण्याप्रमाणे असते. तुम्ही पेपरमध्ये काय लिहीताय या पेक्षा कसं लिहिताय याला महत्त्व आहे. त्यामुळे उत्तरपत्रिकेत सुंदर वळणदार व सुरेख अक्षरे काढा. आपले अक्षर सुंदर नसेल तर चिंता करु नका, आजच एक दुरेघी व चार रेघी वही बाजारातून आणा, दुरेघी वहीत मराठी व चार रेघी वहीत इंग्रजी अक्षरांचा सराव करा. रोज ५-१० मिनीटे अक्षर सुधारण्यासाठी दिलात तर पुढील सर्वच परीक्षांसाठी याचा लाभ होईल. शुध्द् लेखनाचा सराव करतांना दोन अक्षरे व दोन शब्दांमध्ये समान अंतर सोडा त्यामुळे आपले अक्षर सुंदर दिसेल.

२) लिखानाची गती वाढवा :

अनेक वेळा आपण खुप अभ्यास केलेला असतो. पाठांतरही खुप झालेले असते. परंतु लिखानाची गती नसल्यामुळे काही प्रश्नांची उत्तरे येत असून लिहायची राहून जातात. त्यामुळे सुंदर अक्षरांबरोबर जलद गतीने लिखानाचा सराव करा. असे केलात तर आपण सर्व प्रश्न सोडवू शकू.

३) पेपर लिखानाची पूर्व तयारी :

परीक्षेला निघण्यापूर्वी निळया किंवा काळया शाईचे पेन सोबत घ्या. शाईची पेन असेल तर परीक्षेला निघण्यापूर्वी पेनामध्ये शाई भरुन घ्या. रिफील पेन असेल तर पेनातील रिफीलने लिखान करुन ती रिफील रुळवून घ्या. त्यामुळे उत्तरे लिहितांना पेन खरखर करणार नाही. शक्यतो गडद शाईचा पेन वापरा. घडयाळ, हॉल तिकीट, आय कार्ड, कंपास, पेन्सील व पट्टी सोबत घेतली आहे किंवा नाही यायची खात्री करुन घ्या. अशा पध्दतीने वडिलधाऱ्यांचे आशीर्वाद घेऊन परिक्षेसाठी आत्मविश्वासाने घराबाहेर पडा.

४) वेळेचे नियोजन करा :

पेपर सोडविताना मिळालेला वेळ व त्यावेळेत सोडवायचे प्रश्न याचे गणीत डोक्यात असायला हवे. प्रत्येक प्रश्नाला किती वेळ द्यायचा आहे हे निश्चित करा. उदा : आपल्या १०० गुणाचा थेरीचा पेपर ३ तासात सोडवावा लागतो. ३ तासांचे १८० मिनिटे होतात. या १८० मिनीटांचे विभाजन खालील पध्दतीने करा.

२० वस्तुनिष्ठ प्रश्न	=	१५ मिनिटे,
१६ गुणांचे २ प्रश्न x ३० मिनीटे	=	६० मिनीटे
१२ गुणांचे ४ प्रश्न x २५ मिनीटे	=	१०० मिनीटे
दुरुस्ती, मुद्दे अधोरेखित करणे	=	५ मिनीटे

अशा प्रकारे इतर विषयासाठी सुध्दा वेळेचे नियोजन करुन घ्या. आता घडयाळाचा काटा व पेनाची गती याकडे लक्ष ठेऊन लेखन करा. म्हणजे आपला 100% ¯Ö¯Ö¸ü ÃÖ™üÖ»Ö.

५) असे सोडवा वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

प्रश्न १ ला अ) रिकाम्या जागा भरा.

वाक्य पुर्ण लिहा व रिकाम्या जागेतल्या शब्दाला अधोरेखित करा.

उदा : पं. वि.दी. पलुस्कर यांनी गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली.

²Ö) •ÖÖ›üµÖÖ •ÖÖê›üÖ :

अ गटातील शब्दांसमोर ब गटातील योग्य उत्तर शोधून लिहा.

उदा : अ गट		ब गट
१. लता मंगेशकर	-	आनंदघन

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

उत्तरे लिहिताना पूर्ण वाक्यात लिहा.

प्रश्न : अभ्यासक्रमातील अष्टपैलू व्यक्तीमत्त्वाचे कलावंत कोण?

उत्तर : पं. गोविंदराव टेंबे हे अभ्यासक्रमातील अष्टपैलू व्यक्तीमत्वाचे कलावंत †ÖÆüêŸÖ.

ड) चूक की बरोबर ते लिहा.

हे विधान बरोबर किंवा चूक आहे असे लिहा.

प्रश्नः चतुर पंडित या टोपण नावाने पं.भातखंडे यांनी रचना केल्या.

उत्तर : हे विधान बरोबरआहे.

* एका पानावर दोन वस्तुनिष्ठ प्रश्न सोडवा

* पाचही वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

* सर्व प्रश्न क्रमाने सोडवा.

६) समासाला जोडून लिहा.

अनेक विद्यार्थी उत्तरपत्रिके समास (मार्जीन) न सोडताच लिखान करतात. परंतु असे करु नये. उत्तरपत्रिका हातात पडल्यानंतर उत्तरपत्रिकेला समास पाडून घ्या. लेखन करतांना प्रत्येक ओळ समासाला जोडूनच लिहा. तसेच उत्तरपत्रिकेच्या उजव्या बाजूला शेवटपर्यंत लिखान करा.

ˆ¤ü

परिच्छेद (पॅरेग्राफ) पाडून लिखान करा. परिच्छेद पाडताना सुध्दा समासापासून समान अंतर सोडा. यामुळे उत्तरपत्रिका सुंदर दिसते. उदा :

७) मुद्देसुद लिखान करा.

परीक्षकांकडून आपल्याला अधिक गुण मिळवून घ्यायचे असतील तर मुद्देसुद (पॉईन्टशिर) लिखान करा. मुद्दा लिहताना वरची व खालची ओळ सोडून मधल्या ओळीवर मुद्दा लिहा. मुद्दा अधोरेखित (अंडरलाईन) करा. मुद्दयाला क्रमांक दयायला विसरु नका. यामुळे तो मुद्दा परीक्षकांच्या सहज लक्षात येईल.

ˆ¤ü :

1) प्रस्तावना :-

८) प्रस्तावना व समारोप लिहा.

Well begain is half done म्हणजेच चांगली सुरुवात हे आर्ध यशच असते. त्यासाठी अलंकारीक बाबींनी नटलेली सुंदर सुभाषित, एखादे इंग्रजी

वाक्य, एखादी कवीता इत्यादीनी उत्तराची सुरुवात करा. त्यामुळे परीक्षकांवर चांगला प्रभाव पडतो. प्रत्येक प्रश्नांची सुरुवात ही अशाच सुंदर प्रस्तावनेने करा. त्याच प्रमाणे मुद्दयांचे संकलन करुन सुंदर भाषेत समारोप करायला विसरु नका.

९) प्रत्येक प्रश्न नवीन पानांवर सोडवा -

काही विद्यार्थी एखादया प्रश्नाचे उत्तर संपल्यानंतर लागलीच दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर त्या खाली लिहतात. अनेक वेळा त्या उत्तराला प्रश्न क्रमांक सुध्दा देत नाहीत. त्यामुळे ते उत्तर परीक्षकांच्या नजरेतून सुटते व त्याचे गुणदान होऊ शकत नाही. हा धोका टाळण्यासाठी प्रत्येक प्रश्न नवीन पानावरच सोडवा.

१०) अनावश्यक लेखन टाळा -

अनेक विद्यार्थी उत्तर पत्रिके प्रश्न लिहीत असतात. परंतू हे अपेक्षित नसते. त्यामुळे तुमचा बहूमुल्य वेळ वाया जातो. काही प्रश्नांमध्ये कोणतेही २ प्रश्न सोडविणे आवश्यक असते. परंतू काही विद्यार्थी सूचना न वाचता ‘एक ना धड ³ÖÖ¸üÖ³Ö¸ü ×¿Ö“Ö¬µÖÖ’ या म्हणीप्रमाणे सर्वच प्रश्न सोडवितात. अनावश्यक प्रश्न सोडवल्यानंतर त्याला गुण मिळत नसतात. त्यामुळे अनावश्यक लेखन टाळा.

वरील टीप्सचा अभ्यास केलात तर आपल्याला निश्चीतच १००% यश मिळेल यात शंकाच नाही. उदात्त ध्येय बाळगा कठोर परीश्रम करा यश तुमच्या पायाशी लोळन घेईल. आयुष्यातील सर्वच परीक्षांसाठी तुम्हाला हार्दीक शुभेच्छा....!

- प्रकाशक

‘वाट चुकलेले युवक म्हणतात, आम्हास सारे,
परी पेटून उठता अनु स्वर्गातूनही तारे’

* * * *

™ß¯ö : ‘अभ्यास एक तंत्र व मंत्र’या लेखा संदर्भात अधिक माहिती घेण्यासाठी प्रा. मोहिते ए.सी. यांचे ‘स्वरगंध’हे पुस्तक वाचा

अपेक्षित प्रश्नसंच 11

£ÖÖ>ÖŒµÖÖÖŸÖ ´ÖÆü¢Ö¾ÖÖ“Ö

कलावंताचे नाव	जन्म दिनांक	मृत्यू दिनांक
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	१८ ऑगष्ट, १८७२	२१ ऑगष्ट, १९३१
२) पं.वि.ना.भातखंडे	१० ऑगष्ट, १८६०	19 ÃÖ¯™ü²Öü¸ü, 1936
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	११ नोव्हेंबर, १८७२	२७ ऑगष्ट, १९३७
४) बालगंधर्व	२६ जून, १८८८	15 •Öã»Öî, 1967
५) पं.गोविंदराव टेंबे	५ जून, १८८५	9 †ÖŒ™üÖê²Ö¸ü, 1955
६) पं.गजाननबुवा जोशी	३० जानेवारी १९११	१८ जून, १९८७
7) ¯Ö. ¯ÖÖ®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	24 •Öã»Öî, 1911	20 <×¯Ö÷»Ö, 1960
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	21 ´ÖÖ“ÖÔ, 1916	२१ ऑगष्ट, २००६
९) उ.अलिअकबर खाँ	14 <×¯Ö÷»Ö, 1922	१८ जून, २००९
१०) पं.रविशंकर	7 <×¯Ö÷»Ö, 1920	12 ×›üÃÖê²Ö¸ü, 2012
११) लता मंगेशकर	28 ÃÖ¯™ü²Öü¸ü, 1929	

जन्म स्थान व मृत्युस्थान

कलावंताचे नाव	जन्म स्थान	मृत्युस्थान
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	कुरूंदवाड	×´Ö¸ü•Ö
२) पं.वि.ना.भातखंडे	वालकेश्वर	´Öã²ÖÔ‡ü
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	किराणा	सिंगापेरूमल कोईलम
४) बालगंधर्व	पुणे	पुणे
५) पं.गोविंदराव टेंबे	सांगवडे	×¤ü»»Öß
६) पं.गजाननबुवा जोशी	´Öã²ÖÔ‡ü	´Öã²ÖÔ‡ü
7) ¯Ö. ¯ÖÖ®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	²ÖÖ¸üßÃÖÖ»Ö	×¤ü»»Öß
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	³ÖÖ•Ö¯Öã¸ü	बनारस
९) उ.अलिअकबर खाँ	×¿Ö¾Ö¯Öã¸ü	सॅनअल्सेल्मो
१०) पं.रविशंकर	बनारस	सॅनडियागो
११) लता मंगेशकर	‡¤ü¸ü	

गुरू व शिष्य

कलावंताचे नांव	गुरू	×¿ÖÂµÖ
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	पं.ओंकारनाथ ठाकूर, पं.नारायणराव व्यास, विनायकबुवा पटवर्धन, वि.अ.कशाळकर, पं.शंकरराव बोडस, ¯Ö.²Ö×.†Ö¸ü.¤¾Ö¬Ö¸ü
२) पं.वि.ना.भातखंडे	पं.वल्लभदास दामुलजी, गोपाळगीर बुवा, ¸Ö¾Ö•Ö×²Ö¾ÖÖ बेलबागकर, अली हुसेन, विलायत हुसेन	श्रीकृष्ण रातंजनकर, ¸Ö•ÖÖ³ÖµµÖÖ ¯Öã"®¾ÖÖ»Ö, ¯Ö.×¤ü»Ö×¯Ö"Ö¦ü ²Ö¤ü×, ²ÖÖ¤ü×»ÖÖ»Ö ¿Ö´ÖÖ, ×Æü¸Ö²ÖÖ‡Ô •Ö¾ÖÆü¸ü×.
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	कालेखाँ, अब्दुल्ला खाँ भूगंधर्व रहिमत खाँ	सवाई गंधर्व, ¤¿Ö¸ü£Ö²Ö¾ÖÖ ´ÖÖôû, अनंतराव गाडगीळ, बेहरेबुवा, बाळकृष्ण बुवा कपीलेश्वरी, शंकरराव सरनाईक
४) बालगंधर्व	मेहबुब खाँ,पं.गोविंदराव टेंबे, उ.अल्लादिया खाँ	--
५) पं.गोविंदराव टेंबे	उ.अल्लादिया खाँ, भास्करबुवा बखले (गुरू मानले), नत्थन खाँ, रहिमत खाँ (आदर्श) बर्कतुल्ला	--
६) पं.गजाननबुवा •ÖÖ¿Ö×	रामकृष्ण बुवा वझे, भुर्जी खाँ, विलायत हुसेन, विनायकराव घांग्रेकर	वा.वि.केतकर, मधुकर कानिटकर, जयश्री पाटकर, ÃÖ×¬Ö¸ü ¤ÖŸÖÖ¸ü, विकास कशाळकर, शुभदा पराडकर
7) ¯Ö.¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	खुशी महम्मद, ÁÖ× ¸Ö´Ö"Ö¦ü ²ÖÖ¸üÖ»Ö, अल्लाउद्दिन खाँ	¤¾Ö¦ü ´Ö>ÀÖ¾Ö¸ü, Æ×¸¯ÖÖ¤ü चौधरी, रघुनाथ शेठ, प्रकाश वढेरा
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	अलीबक्ष, महम्मद हुसेन ख्यालीया	मेहताब हुसेन, नैय्यर हुसेन, जामिल हुसेन, बंडोपंत सोलापूरकर,
९) उ.अलिअकबर खाँ	अल्लाउद्दिन खाँ	निखील बॅनर्जी, शरण राणी माथुर, विरेन बॅनर्जी, क्षिप्रा बॅनर्जी शिशिर कणाधर चौधरी.
१०) पं.रविशंकर	अल्लाउद्दिन खाँ	उमाशंकर मिश्र,जया बोस, गोपाळकृष्ण, विजय राघवराव, जॉर्ज हॅरिसन, भास्कर चंदावरकर, अनुष्का शंकर.
११) लता मंगेशकर	मा.दीनानाथ मंगेशकर, अमान अली खाँ, अमानत अली खाँ पं.तुलसीदास शर्मा, पागे	--

संस्था व पुरस्कार / मानसन्मान

कलावंताचे नांव	ÃÖÃ£ÖÖ	पुरस्कार/ मानसन्मान
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	गांधर्व महाविद्यालय	चौकांना नावे, पोष्टतिकीट, माहितीपट, दरवर्षी संगितोत्सव
२) पं.वि.ना.भातखंडे	भारतीय संगीत विद्यालय, होळकर स्टेट संगीत विद्यालय, माधव संगीत विद्यालय, मॅरिस कॉलेज ऑफ म्युझिक.	संगीत कला निधी, पोष्टाचे तिकीट, दरवर्षी संगीतोत्सव
३) उ.अब्दुल करीम खाँ	आर्य संगीत विद्यालय	--
४) बालगंधर्व	गंधर्व नाटक मंडळी	१९५५ - राष्ट्रपती पदक, 1964 - †´ÖŸÖ ´ÖÆüÖŸÃÖ¾Ö, १९६४ - पद्मभुषण
५) पं.गोविंदराव टेंबे	शिवराज नाटक कंपनी	1935-नाट्यसंमेलनाध्यक्ष, ¯Ö×Æü»µÖÖ ²ÖÖ»Ö¯Ö™üÖŸÖ भुमिकेचा मान.
६) पं.गजाननबुवा •ÖÖ¿Öß	शिवानंद संगीत प्रतिष्ठाण	१९७२ व १९७७ संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार, सूर सिंगार, ÃÖÃÖ¤ü“ÖÖ ŸÖ¡Ö×¾Ö»ÖÖÃÖ पुरस्कार, १९८७-तानसेन पुरस्कार
7 ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	--	1936-अ.बंगाल परीषदेत बासरी वादनास प्रथम पारितोषिक, विदेशात दौरे
८) उ.बिस्मिल्ला खाँ	--	१९५६ - संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार, 1961 - ¯Ö©ÁÖß, १९६३ - आखिल भारतीय शहनाई चक्रवर्ती, १९६८ - पद्मभुषण, १९८० - पद्मविभुषण, २००१ - भारतरत्न.
९) उ.अलिअकबर खाँ	अलि अकबरखाँ कॉलेज ऑफ म्युझिक	१९६३ - संगीत कला अकादमी पुरस्कार, १९६७ - पद्मभुषण, १९९० - कालीदास १९९६ - ग्रॅमी अवार्ड, 1998 - Ã¾Ö¸Ö»Öµ Ö
१०) पं.रविशंकर	किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक, हिमांगना गुरूकुल	१९६७ - पद्मभूषण, १९८१ - पद्मविभूषण, १९८६ -राज्यसभेवर नियुक्ती १९९९ - भारतरत्न 2001 - नाईटहुड पुरस्कार
११) लता मंगेशकर	मा.दीनानाथ मंगेशकर प्रतिष्ठाण	1958, 1962, 1965, 1969 - ×±ú»´Ö±ú†¸ü, १९६९ - पद्मभूषण, 1989 - दादासाहेब फाळके पुरस्कार,१९९७-महाराष्ट्र भूषण, १९९९ - पद्मविभूषण २००१ - भारतरत्न

ग्रंथ व चित्रपट/ नाटके

कलावंताचे नांव	ग्रंथ	चित्रपट/ नाटके
१) पं.वि.दि.पलुस्कर	संगीत बालप्रकाश, संगीत बालबोध,राष्ट्रीय संगीत, बालोदय, गीतावली, संगीत अमृतप्रवाह,होरी, महिला संगीत,कर्नाटकी संगीत.	--
२) पं.वि.ना.भातखंडे	श्रीमल्ललक्षसंगीतम्, अभिनव राग मंजीरी, हिंदूस्थानी संगीत पद्धती, अभिनव ताल मंजीरी, हृदय कौतूक,हृदय प्रकाश पारिजात प्रवेशिका.	--
३) बालगंधर्व	--	धर्मात्मा/शाकुंतल, मृच्छकटीक, स्वयंवर, एकच प्याला,शारदा,मानापमान
४) पं.गोविंदराव टेंबे	माझा जीवन व्यासंग, माझा संगीत व्यासंग, जीवन विहार, अल्लादियाँ खाँ यांचे चरित्र, कल्पना संगीत	†ÖµÖÖ¬µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ, ´ÖÖµÖÖ ´ÖÜ“”¦, ŸÖ»ÖÃÖß¤ÖÃÖ, उषा स्वप्न, मीराबाई / वरवंचन, विद्याहरण, सौभद्र, शाकुंतल, •ÖµÖ¤¾Ö, ´ÖÆÖÀ¾ÖŸÖÖ, †ÖµÖÖ¬µÖ“ÖÖ ¸Ö•ÖÖ.
5) ¯Ö. ¯Ö®ÖÖ»ÖÖ»Ö ‘ÖÖÂÖ	--	झुला, पुलीस, अंजान सवाल, आंदोलन, वसंत
६) उ.बिस्मिल्ला खाँ	--	गुंज उठी शहनाई.
७) उ.अलिअकबर खाँ	--	आंधियाँ, क्षधित पाषाण

८) पं.रविशंकर	माय म्युझिक माय »ÖÖ‡±ú, राग-अनुराग	¯ÖÖ£Ö¸ ¯ÖÖ“ÖÖ»Öß, काबुलीवाला, अनुराधा, गोदाम, मीरा, धरतीके »ÖÖ»Ö, ×¤ “Ö×¸™»Ö, द फ्ल्यूट ॲण्ड दि एरो, गुरू.
९) लता मंगेशकर	±ú»Ö ¾Ö×“ÖŸÖÖ	पहिली मंगळागौर, चिमुकला संसार, ´ÖÖ–Ö ²ÖÖôÖ, ”¡Ö¯ÖŸÖß ×¿Ö¾ÖÖ•Öß, ²Ö›ß ´ÖÖ, जीवन यात्रा, सुभद्रा, मंदिर (भूमिका), साधी माणसं, ´ÖÖ×ÆŸµÖÖ“Öß ´Ö•ÖôÖ, ŸÖÖ²Ö›ß ´ÖÖŸÖß, ´Ö¸ÖšÖ तितुका मेळवावा (संगीत दिग्दर्शन) वादळ, लेकिन (चित्रपट निर्मिती)

- पुस्तके मिळण्याचे ठिकाणे -

औरंगाबाद - ज्ञानसागर बुक सेंटर-०२४०२३२०८८५,
उमदे बुक सेंटर-९४२३४५५४३५.
अकोला -अपना पुस्तकालय-०७२४२४२५२७०, श्री पुस्तक घर-९९२१०८१६७०
†´Ö¸ÖÖ¾ÖŸÖß - लाठीया बुक सेंटर-९४२३६२३८४७, बजाज बुक सेंटर
¤üµÖÖ¯Ö¸ü - प्रकाश बुक डेपो-०७२२४-२३६१२४.
अंबाजोगाई - अभिजित बुक सेंटर-९८२२४१३५१२
औराद शहाजनी - माने जनरल स्टोअर्स-९४२१०१४७९९.
बुलढाणा - विवेकानंद बुक सेंटर (हिवराश्रम)-९०९६३३४६३२,
अंबिका बुक सेंटर-९८२२०५४८१४.
µÖ¾ÖŸÖ´ÖÖôü - श्री गणेश बुक सेंटर-९४३१३१२७५. **¾Ö¬ÖÖ -** युनिक ट्रेडर्स.
अहमदनगर - श्रीपाद ग्रंथ भांडार-९९२२६६४९७९.
मालेगाव - कस्तुरी बुक सेंटर, योगेश्वरी बुक सेंटर-९२२६८७७८०१.
नांदेड - श्री साई बुक पॅलेस-९४२२१७१५१४, विजय बुक सेंटर
जालना - पराग स्टेशनर्स-९९२३४१८१८९.
गंगाखेड - तिरूपती बुक सेंटर-९९६०१६०२४६.
हिंगोली - अग्रवाल बुक सेंटर-९८२२०८०४९१, गोपाळ बुक सेंटर-०२४५६२२०९५०
परभणी - श्री गणेश बुक सेंटर-९४२३१४२८०१,
प्रगती बुक सेंटर-९४२३१४२२१८, व्यंकटेश बुक सेंटर-९८६०९१३६५५.
छाया बुक सेंटर, विद्या बुक सेंटर-०२४५२-२२२२६५०.
Ø•ÖŸÖÖ¸ü - साई बुक सेंटर-९७६३९७९९५५.
¯Ö¸üôÖß - ज्योती बुक सेंटर-९८२२७००५३४.
उदगीर - कृष्णा बुक सेंटर-९४२३०७७९१०.
देगलूर - अंबिका बुक सेंटर-९१७५३२८८२२
मुखेड - कृष्णा बुक सेंटर. **उमरगा -** बसवेश्वर बुक सेंटर.
»ÖÖŸÖÖ¸ü - ओंकार बुक सेलर्स-८२७५४५४६९६, सरस्वती बुक सेंटर-८२३७१२१२८७,
भारतीय पुस्तकालय-०२३८२-२४८३८४, लातूर जनरल स्टोअर्स, विवेक बुक सेंटर,
श्री बुक सेंटर, दत्त बुक सेंटर-७७९८०४२७१९.